

OBIČNI LJUDI – DOBROVOLJNI DŽELATI:
SPOR OKO (NEMAČKOG) ANTISEMITIZMA

Biblioteka
MINIMA

Za izdavače
Bora Babić, direktorka
Petar Bojanić, direktor

Urednik
Petar Bojanić

Recenzenti
Dragana Stojanović
Mladenka Ivanković
Milivoj Bešlin

DANIJEL JONA GOLDHAGEN
KRISTOFER ROBERT BRAUNING

**OBIČNI LJUDI –
DOBROVOLJNI
DŽELATI:**

Spor oko (nemačkog) antisemitizma

Preveli, priredili i uvodnu studiju napisali

Nada Banjanin Đuričić

Predrag Krstić



AKADEMSKA KNJIGA
NOVI SAD



INSTITUT ZA FILOZOFIJU I
DRUŠTVENU TEORIJU BEOGRAD

Naslovi originala

Daniel J. Goldhagen

„Presentation on *Hitler's Willing Executioners*“, u:
Daniel Jonah Goldhagen, Christopher R. Browning,
Leon Wieseltier, *The „Willing Executioners“/„Ordinary
Men“ Debate: Selections From the Symposium, April 8,
1996*, Washington, D.C.: United States Holocaust
Research Institute, 2001, treće izdanje, str. 1–13.

Christopher R. Browning

„Daniel Goldhagen's *Willing Executioners*“, u:
Daniel Jonah Goldhagen, Christopher R Browning, Leon
Wieseltier, *The „Willing Executioners“/„Ordinary Men“
Debate: Selections From the Symposium, April 8, 1996*,
Washington, D.C.: United States Holocaust Research
Institute, 2001, treće izdanje, str. 15–28.

© Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2019.

SADRŽAJ

Nada Banjanin Đuričić, Predrag Krstić Mračne knjige o još mračnijoj stvarnosti: provokacija „Goldhagen“ i debatovanja (Predgovor)	7
Danijel J. Goldhagen Izlaganje o <i>Hitlerovim</i> <i>dobrovoljnim dželatima</i>	59
Kristofer R. Brauning Dobrovoljni dželati Danijela Goldhagena	93

PREDGOVOR

MRAČNE KNJIGE O JOŠ MRAČNIJOJ STVARNOSTI: PROVOKACIJA „GOLDHAGEN“ I DEBATOVANJA

Kristofer Brauning (Christopher Browning) mogao bi biti poznat domaćoj čitalačkoj publici i po svojoj studiji slučaja „Konačno rešenje u Srbiji – *Judenlager* na Sajmištu“, koja je izvorno objavljena 1983. (Browning 1983), a u prevodu na srpski jezik, u nekoliko navrata, znatno kasnije. U njoj ovaj američki istoričar ispituje ulogu logora Sajmište u Beogradu u stvaranju represivnog okupacionog sistema i, naročito, u ostvarenju nacističkog cilja eliminacije jevrejskog stanovništva. Analizirajući uslove u logoru, tehnike masovnih ubistava, komandni sistem i biografije ubica, Brauning u Sajmištu, logoru u kojem je za samo nekoliko meseci sistematski pobijeno 7.500 Jevreja iz Srbije, detektuje jednu od prvih primeana „konačnog rešenja“. Taj zločin treba posmatrati kao „sastavni deo šireg plana za uništenje

evropskih Jevreja“, jer je već tu – dodali bismo, na našu sramotu – po prvi put nagoveštena ona „efikasnost i rutinska bezličnost koje će biti usavršene u logorima smrti“ (Brauning 2007: 197, 194).

Ostavimo poslovičnu „efikasnost“ za ovu priliku po strani. „Bezličnost“ je upečatljivija. Brauning naime primećuje da „osoblje dodeljeno operaciji dušegupke u logoru Sajmište nije bilo sastavljeno od okorelih veterana, s ranijim iskustvima u programu eutanazije, ili u sistemu koncentracionih logora“, da su ga sačinjavali „ljudi s relativno neodređenim i beznačajnim karijerama“ u vojnoj hijerarhiji, ali da je, uprkos pomanjkanju posebne obuke i iskustva, ono moglo delotvorno da se „koristi za obavljanje zadatka masovnog ubijanja“ (Brauning 2007: 194). Ideološka indoktriniranost, disciplinovanost, obučenost, lojalnost, poslušnost – sve te odlike koje se uobičajeno pripisuju pripadnicima SS-a nisu bile presudne. Sposobnost „običnih ljudi“ za masovna ubistva i „produktivnost“ u njihovom izvršenju ovde su omogućili specijalizacija i podela rada, strogo definisanje i ograničenje uloga do najnižih nivoa organizacije, kao i rutinizacija sprovođenja zadataka (Brauning 2007: 194). Organizatori su iskoristili „male ljude“ za „jedno od onih ubistava izvršenih za pisaćim stolom“, sve doći na sudu SS potporučnik Hervert Andorfer

(Herbert Andorfer), komandant logora Sajmište od januara 1942. godine.¹

Ali dok su u demonskom okrilju dušegupke Sajmišta učesnici u zločinu „mogli da se brane od saznanja da oni lično i neposredno učestvuju u ubijanju“, a žrtve su „u njihovoj svesti mogle ostati neka depersonalizovana apstrakcija“, to jamačno nije mogao biti slučaj kada se radi o pripadnicima rezervnih policijskih bataljona koji su u Poljskoj brutalno ubijali svoje žrtve iz neposredne blizine. Tako će Brauning potom pokušati da objasni masakre 101. rezervnog policijskog bataljona u Juzefovu i da pokaže kako su obični ljudi, rezervisti bez ikakve posebne pripreme ili obuke, kadri da postanu i neposredni izvršioци, brutalni zločinci. Umesto podelu rada i specijalizaciju, objašnjenje sada ističe situacione i institucionalne faktore.

U knjizi *Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, izvorno objavljenoj 1992, a kod nas prevedenoj 2004. godine, Brauningova glavna teza je, moglo bi se reći, ta da je za izvršenje zločina bila presudna državna politika. On je, naravno, svestan složenosti ponašanja svakog ljudskog bića, naročito u ekstremnim okolnostima, kao i „jedne vrste

¹ Sudenje Andorferu, III, 3–31, 65–70; citirano prema Brauning 2007: 195.

drskosti“ u pristupu historičara koji pokušava da takvo ponašanje objasni. Ali onespokojavajući karakter priče o 101. rezervnom policijskom bataljonu, priče o običnim ljudima, nagoni ga da oprezno nastavi:

Rezervni policajci su se suočili sa izborom, a većina njih je počinila užasna dela. Ali oni koji su ubijali ne mogu biti oslobođeni odgovornosti za svoje postupke primedbom da bi bilo ko u toj situaciji postupio isto kao i oni. Jer čak i među njima, neki su odbili da ubijaju, a drugi su prestali da ubijaju. Na kraju krajeva, ljudska odgovornost je stvar pojedinca. (Brauning 2004: 274–275)

Uznemirujuće implikacije kolektivnog ponašanja 101. rezervnog policijskog bataljona odnose se na savremeni, ili možda svestremeni, možda i sveprisutni, univerzalni karakter motivacionih okolnosti koje su ga proizvele. Nisu li sva društva, ili makar sva ona društva koja su obeležena tradicijom rasizma i opsednuta psihozom rata, na konstitutivan način izložena mogućnosti takvih nepočinstava?

Sva društva utiču na ljude da poštuju autoritet i da mu se povinuju; društvo zbilja

drugačije ne bi moglo ni da funkcioniše. Ljudi svugde priželjkuju napredovanje u karijeri. U svakom društvu kompleksnost života i, kao posledice, birokratizacija i specijalizacija umanjuju osećaj lične odgovornosti onih koji sprovode zvaničnu politiku. Unutar svake društvene zajednice razne grupe vrše ogroman pritisak na ponašanje svojih članova i propisuju moralne norme. Ako su ljudi 101. rezervnog policijskog bataljona mogli da postanu ubice pod takvim okolnostima, koja grupa ljudi to ne može? (Brauning 2004: 275)

* * *

Danijel Jona Goldhagen (Daniel Jonah Goldhagen) 1996. godine objavljuje *Hitlerove dobrovoljne dželate*. Njegova glavna teza je pak hotimice artikulisana kao antiteza, kao reakcija na nalaze Brauningove knjige. On naime izričito tvrdi da „konvencionalna“ tumačenja ne mogu objasniti postupke počinilaca.

Smesta se može odbaciti svako tumačenje koje se oslanja na shvatanje da su počinio delali pod spoljašnjom prinudom, ili čak jer su pogrešno pretpostavljali da nemaju kud

do da ubijaju... Može se sa sigurnošću reći da u istoriji Holokausta nikada nijedan Nemač, bio on esesovac ili ne, nije bio ubijen, poslat u koncentracioni logor, utamničen niti ozbiljno kažnjen jer je odbio da ubija Jevreje.

(Goldhagen 1998: 395–396)

Ali ne samo shvatanja prema kojem su počinoci bili prisiljeni da učestvuju u genocidu, već i ona da su bez razmišljanja, poslušno izvršavali naređenja države, kao i opravdanja da su ubijali zbog društvenog i psihološkog pritiska, zbog izgleda za lično napredovanje, zato što nisu shvatali ili se nisu osećali odgovornim za ono što rade usled tobožnje fragmentacije zadataka – nijedno od tih tumačenja (više) nije održivo. Ona, naime, prema Goldhagenovom mišljenju, ignorišu one brojne radnje počinioca – pre svih njihovu „endemsku surovost“ – koje Goldhagen u svojoj knjizi naročito naglašava i detaljno opisuje.

Za nacističke zločine bili su presudni, ukratko, ne situacioni, nego kulturni i ideološki faktori, tačnije duboko ukorenjen i široko rasprostranjen antisemitizam Nemaca. Takav antisemitizam ishodio je pokušajem realizacije viševekovnog plana neutralizaci-

je Jevreja, koji su bili viđeni kao kardinalna pretnja, kao neizdrživo „neprijatni drugi“, konačno, kao glavni javni neprijatelj ili čak kao kosmičko zlo. To objašnjenje – „da je počini-
oce, ‘obične Nemce’ nadahnjivao osobeni *tip* antisemitizma koji ih je naveo na zaključak da *Jevreji treba da umru*“ (Goldhagen 1998: 20) – Goldhagen smatra novim, prodornim, nezaobilaznim i nadalje obavezujućim za naučnu literaturu o počiniocima Judeocida.

Uverenja počinilaca, njihova osobena vrsta antisemitizma, mada očito ne i jedini izvor, bila su, tvrdim, najvažniji i neophodan izvor njihovog delanja i moraju se nalaziti u središtu svakog objašnjenja o njima. Prosto rečeno, pošto su uzeli u obzir svoja uverenja i moralna načela i zaključili da je masovno uništenje Jevreja ispravno, počinioci nisu *želeli* da kažu „ne“. (Goldhagen 1998: 20)

Na osnovu iste one obimne građe koju je koristio i Brauning četiri godine ranije, Goldhagen želi da pokaže kako je „eliminatorski antisemitizam“ konstanta nemačke kulture makar od druge polovine devetnaestog veka pa, opet makar, sve do kraja Drugog svetskog rata, te da su, sledstveno, bezmalo svi „obični“

Nemci, u tom razdoblju i u izvesnom stepenu, usvojili i/ili gajili mržnju prema Jevrejima. Nationalsocijalistički režim im je posle 1933. konačno „samo“ pružio priliku da ostvare svoje ubilačke želje i postanu „genocidni dželati“ (Goldhagen 1998: 293).

Po odbacivanju „konvencionalnih“ tumačenja, dakle, preostaje jedino objašnjenje da je „demonološki“, „virulentan“ i na rasnom principu zasnovan antisemitizam predstavljao onu „zajedničku spoznajnu strukturu počinitelja i nemačkog društva uopšte“. Nemački počinioci bili su saglasni, a ne nevoljni masovni dželati. To su jednostavno bili obični muškarci i žene koji su, verni svojim antisemitskim uverenjima eliminatorskog karaktera, verni *antisemit-skom kredo svoje kulture*, smatrali da je pokolj opravdan (Goldhagen 1998: 409). Inače, ako se ne bi uzela u obzir ta njihova slika Jevreja, teško bi bilo objasniti onu „jarost“, „okrutnost, ponižavanje, porugu i mefistofelski smeh“ koji su pratili krvavi pir nacista, onu „razularenu, spontanu i nenaređenu surovost“ koju su ispoljili „obični Nemci koji su se skoro preko noći pretvorili u krvnike“, onaj višak okrutnosti i u tom smislu ono, na kraju krajeva, neprofesionalno, nedželatsko ponašanje „dželata jevrejskog naroda“.



Na slici: SS oficiri i žene na seoskom odmaralištu Zolahite (Solahütte), u blizini logora Aušvic Birkenau u Poljskoj, 1944. godine.

U njihovim očima *der Jude* nije samo gnusni teški zločinac. On je ovozemaljski demon, „prilagodljiv demon propadanja ljudskog roda“... Bezbrojna su zla za koja je *der Jude* kriv. On je glavni tvorac nereda, meteža i krvavih potresa koji su mučili svet. [...] Oni [Jevreji] su gori od kolere, kuge, sifilisa..., gori su od požara, gladi, pucanja brane, strašne suše, najgora najezde skakavaca, otrovnog gasa – gori od svega toga, jer te nepogode uništavaju samo nemački narod, a oni pak samu Nemačku. (Goldhagen 1998: 414–415)

Goldhagen objašnjava jedinstven položaj koji su Jevreji zauzimali u uobrazilji Nemaca, navo-

deći početni stih jedne dečje knjige iz 1936. godine: „Jevrejinu je otac đavo“ (Kamenetsky 1984: 166; Goldhagen 1998: 606): nacionalsocijalisti nisu smatrali čak ni da je to „zlo čeljade“ u srodstvu s „nižim rasama“, već da uopšte i nije ljudsko biće, da ispada iz svih hijerarhija ljudskog roda, da je rasa *sui generis*, „antirasa“ (*Gegenrasse*). Jevrejin naprosto nije bio „niže biće“ kao druga „niža bića“, već ga je „uviđanje“ njegove moralne izopačenost kvalifikovalo za „sirovinu svega što je negativno“, navodi, opet, Goldhagen Himlerovu (Himmler) sintagmu skovanu 1938. godine pri obraćanju skupu SS generala (Ackerman 1970: 160; Goldhagen 1998: 607). U nemačkoj slici Jevreja „visprenost i prepredenost“ spojili su se s „nepomirljivom zlonamernosti“ i tek takvo „uverenje“ o njihovoj prirodi omogućilo je da i obični Nemci u Jevrejima vide „najvećeg smrtnog neprijatelja“ s kojim se treba obračunati kao ni sa jednim drugim narodom – narod dakle koji će „naposljetku morati da unište“ (Goldhagen 1998: 428).

Uverenja, koja su već nakon Hitlerovog preuzimanja vlasti predstavljala zajedničko svojstvo nemačkog naroda i koja su ga navela da se saglasi s eliminacionističkim merama tridesetih godina i da u njima učestvuje, bila su

uverenja koja nisu pripremila samo one Nemce koji su usled okolnosti, slučaja ili vlastite odluke završili kao zločinci, već i veliku većinu Nemaca da razume radikalno istrebljenje jevrejskog naroda, da se s njim saglasi i da mu, kad je moguće, da svoj doprinos. Neizbežna je istina da je nemačka politička kultura u pogledu Jevreja evoluirala do te tačke da su obični, prosečni Nemci u ogromnom broju postali Hitlerovi dobrovoljni dželati, dok je većina njihovih ostalih sunarodnika bila sposobna da to bude. (Goldhagen 1998: 471)

Goldhagen u istorijske rekonstrukcije, posle dominacije društvenih struktura, vraća ideologiju, vraća „uverenja“ kao onu odlučujuću pokretačku snagu koja – u ovom i možda ne samo u ovom slučaju – omogućuje odlučno postupanje. „Kulturni model“ Jevreja postaje presudan – za onu „moć suđenja“ koja se saglašava s istrebljivačkim programom i učestvuje u njemu. Naravno, Hitler i nacisti inicirali su progon i, kasnije, pokolj Jevreja, ali je prethodno već postojeći antisemitizam nemačkog naroda – uz žalosno malobrojne izuzetke – načelno i/ili svesrdno odobrio i ovlastio program eliminacije (Goldhagen 1998: 465). SS general Erich fon dem Bah-Celevski (Erich von dem Bach-Zelewski) ovog puta

se p(r)oziva da posvedoči istinitost te dijagnoze. Na suđenju glavnim ratnim zločincima u Nirnbergu, objašnjavajući odnos između nacističke ideologije i nemačkih zločina, pa i genocidnog pokolja koji su u Sovjetskom Savezu počinile *Einsatzgruppen*, on izjavljuje: „Ukoliko se godinama, decenijama propoveda da su Sloveni niža rasa, da Jevreji uopšte nisu ljudska bića, onda krajnji ishod neumitno mora biti takva eksplozija“ (prema Goldhagen 1998: 340).

Utkan u kulturni model Nemačke, genocid je tako, i pre genocida, bio tu. Goldhagen je naime uveren i uverava da se genocid već nalazio u „diskursu nemačkog društva“, u njegovom „jeziku i osećanju“, u samoj njenoj „strukturi spoznaje“, pa onda i u „protogenocidnoj praksi društva tridesetih godina“. Tek stoga – tek u takvim „podesnim uslovima“ – eliminatorski antisemitizam mogao je ili morao „metastazirati u svoj najopakiji istrebljivački oblik“, a „obični Nemci“ postati – „dobrovoljne genocidne ubice“ (Goldhagen 1998: 466).

* * *

Osmog aprila 1996. godine, u Vašingtonu, u Memorijalnom muzeju Holokausta Sjedinjenih Američkih Država, u organizaciji ogranka Muze-

ja – Instituta za istraživanje Holokausta – odigrao se Brauningov i Goldhagenov susret, debata ili prva runda njihove i ne samo njihove debate, jedna „večernja konferencija“ koja je potrajala četiri sata, jedan „simpozijum“ kojem je, pored uglednih pisaca i naučnika, prisustvovalo i nekoliko stotina posetilaca. Stožerne priloge Goldhagena i Brauninga – s kojima ovom knjigom prvi put upoznajemo domaću publiku – pratila je diskusija u kojoj su učestvovali možda manje istaknuti, ali ne manje priznati i zaslužni, između sebe i disciplinarno i metodički često veoma udaljeni izučavaoci Holokausta: Konrad Kvejt (Konrad Kweit), Moris Šapiro (Maurice C. Shapiro), Loris Langer (Lawrence Langer), Jehuda Bauer (Yehuda Bauer), Ričard Brajtmn (Richard Breitman) i Hans-Hajnrih Vilhelm (Hans-Heinrich Wilhelm). Prema svedočenju Majkla Berenbauma (Michael Berenbaum), direktora Instituta za istraživanja Holokausta Sjedinjenih Država, rasprava je bila intenzivna, a neretko i oštra i ogorčena: „Bili smo iznenađeni njenom žestinom i, povremeno, nepristojnošću“ (Berenbaum 2001: i).

U ovom uvodu nećemo se posebno zadržavati na sadržaju Goldhagenovog i Brauningovog izlaganja. Verujemo da kompletan i brižljiv prevod njihovih priloga dovoljno govori i o njihovim pozicijama i o tačkama sporenja koje

će inspirisati živu, i u svojim najintenzivnijim razdobljima i u najboljim izdancima plodnu diskusiju. U svakom slučaju, vašingtonska konferencija na kojoj su skupa nastupili, koja je izazvala veliko interesovanje i brojne replike, pokazala je da se razumevanje Holokausta, možda ponovo, posle jednog perioda u kome je pristup tom predmetu bio zanemaren, okuplja oko pitanja počinitelaca zločina: ko su oni, ti „obični ljudi“ i/a zločinci, zapravo bili; kakvi su bili ideološka zaleđa i mentalni sklopovi ne nacističkih lidera već onih „običnih“ Nemaca, izvršitelja, egzekutora; šta im je omogućilo da svoje zadatke revnosno obavljaju iz dana u dan; šta je, najzad, u njima ili oko njih, pokrenulo evoluciju od verskog, preko političkog, do rasiističkog istrebljivačkog antisemitizma?... Kako, ukratko, objasniti ono što se od početnih pokušaja razumevanja Holokausta čini ako ne neobjašnjivim, onda najteže objašnjivim: kako je Holokaust uopšte bio moguć, šta je i kakva je bila ta neodoljiva sila, ta volja ili nevolja, koja je od običnih ljudi uspela da napravi zločince?

Ako je sve do kasnih šezdesetih godina prošlog veka, u pokušaju da se odgovori na ova pitanja, rečnik koji je korišćen da bi se opisali nacistički počinioci najčešće obilovao njihovom demonizacijom (Baruch 2015) – oni su prikazi-

vani kao monstri, bolesnici, umobolna čudovišta – sa Brauningom, a onda i s Goldhagenom, nepovratno nastupa preorijentacija u pristupu predmetu istraživanja. „Obični ljudi“ ostaju obični, ali je utoliko postalo manje jasno kako je bilo moguće da oni, štaviše milioni običnih ljudi, postupaju monstruozno, brutalno, zločinački, s kakvim motivima i s kakvom odgovornošću, pred kim i pred čim.

Saglasnost u pogledu pitanja omogućava sporenje oko odgovora. Unajkraće, nema sumnje da Brauning odgovor pronalazi u organizacionoj i zakonodavnoj strukturi nacističke države, u poslušnosti, u želji za napredovanjem, u birokratiji i specijalizaciji poslova pri izvršenju zločina; a Goldhagen – u dubokoj i rasprostranjenoj mržnji Nemaca prema Jevrejima, koja se razvila u posebnu vrstu eliminatorskog antisemitizma. Goldhagenova teza pokazala se provokativnijom, jednostavnijom, elegantnijom, direktnijom i – rekli bismo, stoga, po političkim implikacijama više nego po strogo naučnim – izazovnijom za komentarisanje. Prerastanje „običnih ljudi“ u zločince zaslužilo je pažnju šire javnosti tek kada je tim ljudima oduzet svaki izgovor, svako opravdanje, ili pak kada su, nasuprot tome i naizgled paradoksalno, u dobroj meri upravo dezindividualizovani ili „dehumanizovani“ kolektivnom

interiorizacijom doznačene doktrine. Stoga se i čitava, već dvoipodecenijska debata o njima, nazvana po zastupniku takve teze – dobrim delom pretvorila u raspravu o „kolektivnoj odgovornosti“. Brauningovo početno premeštanje težišta na „obične ljude“ potisnula je oštrija koncepcija, a njegovo nijansirano i složeno objašnjenje nije moglo izazvati opštije interesovanje.

Donekle možda i s pravom. Čini(lo) se da se Brauning, uprkos bacanju dragocenog svetla na poseban segment neposrednih počinilaca, pridržava one „konvencionalne“, mnogi bi rekli i jedino naučno odgovorne, „multifaktorske“ metodologije, koja, osim temom i minucioznom potkrepljenošću, ne odstupa od dotadašnjeg glavnog toka studija Holokausta. Naime, istorijska i sociološka izučavanja nacističke države decenijama su se usredsređivala na nesumnjivo važna pitanja političke, birokratske i pravne strukture koja je omogućila masovno istrebljenje. Sledstveno tome, uloga antisemitizma, i kad je prepoznavana kao ključna, bila je makar delom zamračena raspravom o prirodi upravljačkog aparata nacističke države. Istoričari su ili „intencionalistički“ tumačili Hitlerov režim i razotkrivali zločinački plan na samim počecima nacističkog uspona na vlast, ili „funkcionalistički“, evolutivnije, udobno smeštali takvu

politiku i praksu masovnog istrebljenja u istorijski kontekst. Oba pristupa znatno su obogatila razumevanje Holokausta, ali po cenu dubljeg razumevanja antisemitizma kao upravo onog „fenomena“ koji se nalazi(o) u srži evropske i pogotovo nemačke istorije, politike, filozofije i prava.² Goldhagenova knjiga, rasprave koje su se o njoj i povodom nje povele, njena velika popularnost s jedne strane i mnogobrojna osporavanja stručnjaka njenog „dekontekstualizovanog“, neadekvatnog tematizovanja endemski nemačkog „istrebljivačkog“ antisemitizma s druge strane, vratili su u centar pažnje, barem na nekoliko godina s kraja prošlog milenijuma, pa s izvesnim prekidima sve do danas, vezu antisemitizma i nacističke države, neposredno ili posredno podstičući njeno ponovno, ako se sme reći, sve razboritije i pedantnije izučavanje (videti, na primer, Shandley 1998; Seymour 2007; Kautz 2009).

Ali ne radi se samo, pa možda ni prevashodno, o interpretativnom arhiviranju prošlosti. Sama debata o nacističkom antisemitizmu odigravala se u određenom istorijskom kontekstu – koji je obeležavalo isto to pitanje antisemitizma ili pitanje istog tog antisemitizma. Naime,

² U tom pogledu videti informativne koliko i inspirativne knjige Aly & Heim 1991; Aschheim 2001.

razumevanje antisemitizma Trećeg rajha, prema mnogim teoretičarima (recimo, Kühner 2007: 32), ima poseban značaj upravo zato što po posledicama i dalje utiče na neprijateljstvo prema Jevrejima i karakteriše njegovu savremenu formu. Kakav je (bio) taj antisemitizam i kako se do njega dospelo?

Već ranije projavljeni nemački antisemitizam – u tome se tumačenja slažu – 1933. godine, s preuzimanjem vlasti Nacionalsocijalističke radničke partije Nemačke, postao je državna doktrina i dobio novu dimenziju. Učenje i principi antisemitizma, pa i pristupi rešavanju „jevrejskog pitanja“, koje je već sadržao partijski program, postali su deo iliti cilj vladine politike (Benz 2004: 111). Terorističke i propagandne kampanje sada su bile praćene političkim i administrativnim merama, a izolovani bojkoti Jevreja pretvorili su se u sistematsko isključivanje i diskriminaciju: ukidanje pravne jednakosti, oduzimanje prava glasa, eksproprijacija imovine Jevreja, njihovo uklanjanje iz administracije, proterivanje iz ekonomskog života, najzad i „krvna“ diferencijacija, te zvanična, simbolička i stvarna stigmatizacija (videti, recimo, Berding 1988: 105, 231; Bergmann 2002: 105; Claussen 1987: 9). Sve to i tek to je, dodatno podstaknuto ratnim okolnostima, popločalo put pokušaju

„konačnog rešenja“, iskorenjivanja „jevrejske rase“ u logorima smrti (videti Pfahl-Traugher 2002: 127). Ako i nije bilo konkretnih, dugoročnih planova, genocid je sledio logiku antisemitizma nacionalsocijalista (Bergmann 2002: 102; Benz 2004: 112), upravo onog „rasnog“ antisemitizma koji će Goldhagen nazvati „eliminatorskim“ i koji će, za razliku od hrišćanskog „antijudaizma“, podrazumevati „proterivanje i uništenje“ (Rensmann 2004: 336; Benz 2004: 85; Kühner 2010: 33).

Takva forma ili deformacija antisemitizma zaokupljaće javne debate od početka poslednje decenije prošlog veka u Nemačkoj. Kažemo u množini, debate, jer imamo u vidu i raspravu koja se od 1989. godine vodila o izgradnji „Memorijala Holokausta“ (*Holocaust-Mahnmal*), to jest, zvaničnije, „Spomen-obeležja ubijenim Jevrejima Evrope“ u Berlinu, raspravu koja je zaključena odlukom o gradnji tek 1999. godine. U vidu imamo i diskusiju o „Izložbi o zločinima Vermahta“, poznatiju pod indikativno skraćenim nazivom „Izložba Vermahta“, koja je pokrenuta 1995, kao i intenzivne rasprave koje se od 1998. godine vode o obeštećenju za prisilne radnike pod nacizmom (videti Kühner 2010: 68). Najčešća i najčešće neizrečena tema svih tih sporova bili su (ne)ispravni diskursi ophođenja

nove nemačke „istorijske politike“ prema nacističkoj prošlosti.³

Debata o Goldhagenu (*Goldhagen-Debatte*) verovatno je bila središte te vehementne javne rasprave devedesetih, rasprave koja procenjuje nemačku krivicu i/za antisemitizam nacističkog doba. Predmet Goldhagenovog istraživanja – kako je nastao Holokaust i zašto se odigrao u Nemačkoj – nije bio sporan, naprotiv. Međutim, njegovi rezultati i, delom, korišćene metode u toj su meri dale povod kritici da je sadržaj studije u raspravama uglavnom zanemarivan za račun brojnih sumnjičavih i samosvojnih odgovora na njen motiv i pristup. Jasnoća iznetih teza – Holokaust je rezultat „eliminatorskog antisemitizma“ čiji je beskompromisni cilj bio uništenje Jevreja; takav antisemitizam bio je karakterističan za Nemce; Holokaust je specifično nemački projekt i samo se u Nemačkoj mogao desiti, jer je neprijateljstvo prema Jevrejima baštinjeno i uzgajano vekovima u jednoj posebnoj političkoj kulturi;⁴

³ Za raspravu o rat/dnim naknadama videti Rensmann 2004: 428–441; za kasniju i, sa obrnutim predznakom, ipak po oštrini i žestini sličnu debatu o Goldhagenu, „debatu o Finkelsteinu“, naime o njegovoj knjizi „Industrija Holokausta“ (Finkelstein 2000), videti Surmann 2001; Piper 2001; Steinberger 2001. Rasprava o „Vermaht-izložbi“ može se pronaći u Leggewie & Meyer 2005: 113–118 i, opštije, u Reemtsma 2005.

⁴ Za takvu zaoštrenu interpretaciju uporediti Pfahl-Traugher 2002: 7; Schoeps 1996a: 9.

antisemitska, dakle, nije bila samo rukovodeća elita, već su bezmalo svi Nemci dali svoj doprinos ili su mogli dati svoj doprinos i kao počinioci zločina – potkrepljena još i živopisnim prikazima zverstava, izazvala je i do danas izaziva neku vrstu „odbrambenog mehanizma“, karakteristične reakcije na „pretnju“ demitologizacije: „Dokazujući da su zločini počinjeni dobrovoljno i na vlastitu inicijativu, Goldhagen je uništio mit o zavedenim Nemcima, slepim izvršiocima naređenja“ (Kühner 2010: 69).

Debatu su u Nemačkoj započeli novinari, istoričari i političari, još dok se *Hitlerovi dobrovoljni dželati* nisu pojavili na nemačkom jeziku: jedna istorijska studija jevrejsko-američkog politikologa namah je podstakla takvu kontroverzu da je nemački medijski pejzaž pet meseci pre objavljivanja knjige⁵ već bio preplavljen javnim „izlivima stavova“ prema nesumnjivo „eksplozivnom“ problemu koji je pokrenula. Te javne procene Goldhagenovog dela mahom su bile agresivne kritike (Rensmann 1998: 336) i nisu sudile samo delu nego i, ili možda pre svega, autoru: ukazivalo se na njegovo jevrejsko poreklo, uz makar implicitno osporavanje mogućnosti da

⁵ Toliko je naime prošlo od njenog američkog do njenog nemačkog izdanja, avgusta 1996: Goldhagen 1996a; Goldhagen 1996b.

sin oca koji je preživio Holokaust, štaviše motivisan time, napiše objektivnu knjigu.⁶ Iako se u *Hitlerovim dobrovoljnim dželatima* ona nigde ne iznosi, Goldhagen je optuživan da je zastupnik „teze kolektivne krivice“: čitava njegova studija zbog toga je proglašena „rasističkom“, a on sam – u jednom čudnom i potpunom obrtu – „dahom starozavetnog gneva“ i, utoliko, promotorom „antisemitskih predrasuda“ i obnavljačem „antisemitskog obrasca“ (Kühner 2010: 70). Najzad, zbog uspeha knjige, Goldhagen je optuživan i da je zainteresovan samo za publicitet i zaradu, čime su dakako nastojali da se diskredituju njeni nalazi (Rensmann 2004: 346).

Razume se, dakle, da se takve agresivne reakcije⁷ mogu posmatrati kao izraz socijalnopsihološke odbrane od onoga što se doživljava(lo) kao agresija s druge strane, od „agresije sećanja“ uopšte i naročito od naloga kritičkog ispitivanja krivice nemačkih počinitelaca (Rensmann 1998: 351). Kao što se razume da je bilo i pozitivnih komentara na Goldhagenovu studiju: Folker Ullrich (Volker Ullrich) opisao ju je kao „veoma važnu, knjigu dostojnu rasprave“ (Ullrich 1996:

⁶ Među drugima, Heilbrunn 1996: 3; Markovits 1996: 18; Broder 1996: 58; u blažoj ili sasvim odmerenoj varijanti: Lehnert 1997; Hilberg 1997. Za Goldhagenov (prvi) odgovor tim (ranim) kritičarima videti Goldhagen 1996c.

⁷ Izdašan pregled medijskih reakcija sadrži Schoeps 1996b.

92), a Manfred Rovold (Manfred Rowold) ukazao na to da su Goldhagenove analize značajne za aktuelni antisemitizam, da njegove teze „ne zaslužuju da se ignorišu“, te da smo najzad skupa s Goldhagenom ostavljeni s otvorenim pitanjem „da li se istorijski zreo, konkretno nemački antisemitizam, završio s nacističkim režimom ili je pak preživeo.“ (Rowold 1996: 116) Jednoznačnog zaključka debate, naravno, nije bilo. Ali je bilo efekta: Holokaust i nacistička prošlost izvesno vreme ponovo su postale teme u žiži nemačke javnosti. Kao što su je otvorili, međutim, kontroverzu su mediji ubrzo i istrošili, pa se kasnija rasprava vodila u mnogo mirnijem i opuštenijem tonu od onih prvih, uglavnom negativnih reakcija.

Ali uprkos kritikama – neki bi rekli: baš zahvaljujući njima – interesovanje nikada nije utihnulo. Broj prodatih primeraka *Dobrovoljnih dželata* nastavio je da raste, a predstavljanja Goldhagenove knjige redovno su bila zavidno posećena. Štaviše, „po obimu odjeka“, ta knjiga se zaista može smatrati „najkrupnijom naučno-političkom provokacijom 1990-ih“, a zahvaljujući burnoj reakciji pre svega u Saveznoj Republici Nemačkoj, ali i na internetu, Goldhagen je ubrzo prerastao u „prvu pop zvezdu istraživanja Holokausta“: iako osporavan, postao je amblem

„nemačkog samooptuživanja“ i „prevladavanja prošlosti“; „šarmantni osvetnik“ čija je popularnost rasla ne samo s njegovim brojnim javnim nastupima nego, još i više, s još brojnijim napadima na njega (Kuljić 2002: 171, 179).

Kada je o „struci“ reč, izvesno je da je s Goldhagenovom „provokacijom“ nastupilo akademsko pomeranje istraživačkih prioriteta sa „objektivističkog“ tumačenja počinjenih nacističkih zločina – zbog naredbi, u strahu od kazne, zbog pritiska okoline, konformizma... – na njihove subjekte, počiniocce, obične Nemce sa, doduše, neobičnim „uverenjima“. Neke primedbe Goldhagenu svakako su se pokazale legitimnima, kao što su se i neki njegovi nalazi pokazali kao lucidni uvidi i dragoceni impulsi za dalja istraživanja. O plodnosti debate svedoče i brojne knjige i zbornici koji su potom izdavani o njoj i njenim učincima (na primer, iscrpno, Eley 2000).

Blätter für deutsche und internationale Politik 1997. godine Goldhagenu dodeljuje „Nagradu za demokratiju“. To jeste bio vid javnog priznanja za uspelost izazova koji je uputio (Nemcima), ali ni zbog takve odluke nisu izostale, samo sada u manjoj meri, agresivne, klevetničke i antisemitske reakcije. Bavljenje neprijatnom prošlošću (u Nemačkoj) još uvek je kontroverzno i pobuđuje emocije. I onda, ili možda

naročito onda kada postoji volja za podvlačenjem crte ispod nje (Kühner 2010: 71). Ali gori su od toga, svakako, zaborav i/ili prećutkivanje, naročito ukoliko strateški računaju s nesvesnim odbrambenim mehanizmima.

Utoliko bi se moglo reći da je, uprkos ne uvek primerenom diskursu, debata o Goldhagenu pokazala vitalnost savremene političke kulture Nemačke: neki (ne)obični Nemci bili su spremni da se odupru onoj karakterističnoj sklonosti nacionalne istorije da se, potiskivanjem zločinačke prakse i/ili nekom vrstom kolektivne „autoegalizacije“, pretvori u nacionalističku istoriju (Goldhagen 2000: 124). U tom, možda najširem i možda najznačajnijem smislu, Goldhagen se upisuje u jednu tradiciju ili u jednu protivtradiciju historiografske kritike konzervativnih istoričara, koja veli da su ovi zloupotrebili, retuširali istoriju Nemačke, ne bi li ulepšali ružnu sliku njene ne (tako) davne prošlosti.

Protiv političkih implikacija nastojanja da se bolna prošlost „ostavi iza sebe“ već je ustajao Jürgen Habermas (Jürgen Habermas) znamenitim insistiranjem na tome da je nemački nacionalni identitet neodvojiv od njene istorijske svesti te da bi svaki veliki zaokret u javnom sećanju Nemačke koji bi podrazumevao poricanje i potiskivanje prošlosti umesto suočavanja s njom,

njeno „otpisivanje“ a ne „razradu“, ostavio trag na samorazumevanje Nemaca i imao one političke posledice čiji se simptomi već primećuju u nemačkom javnom životu u vidu sve izraženije ksenofobije. Goldhagen zaoštrava tu raznu odliku „narodnog antisemitizma“ koju su istoričari Holokausta već dokumentovali, a Habermas, upravo u obraćanju prilikom ceremonije uručivanja Nagrade za demokratiju Goldhagenu (Habermas 2001), naglasio: dugotrajno, rasprostranjeno i duboko ukorenjeno (pod)razumevanje rasne superiornosti Nemaca i rasne inferiornosti Jevreja oblikovalo je jedan mentalitet koji je bio nužan, ako ne i dovoljan uslov za nameravani Judeocid. Ali čak i oni rođeni kasnije, koji ne snose nikakvu moralnu krivicu u tom pogledu, imaju odgovornost da rade na takvim elementima nemačke političke kulture i na taj način nastoje da raskinu s takvom prošlošću. Ukoliko to izostane, uveren je Habermas, već desetak godina ranije u tekstu istog naslova kao i obraćanje pri dodeli nagrade Goldhagenu, nemački javni život bi proganjale motivacione snage onih uverenja i stavova koji samo uvećavaju rizik od ponovnog izbivanja rasno zadojenog mišljenja i postupanja – kao što već pokazuju sukobi oko azila i emigracije. Ne manje važno, naprotiv, izostanak bespoštednog

suočavanja s prošlošću bi, najzad, ishodovao poricanjem kolektivne obaveze Nemačke da se iskupi za svoja nepočinstva i svedočio bi o besprizornom nepoštovanju žrtava:

Postoji obaveza koja je naša dužnost u Nemačkoj... da održimo živim, bez iskrivljenja, i ne samo u intelektualnoj formi, sećanje na patnje onih koje su ubile nemačke ruke... Ako treba da izbrišemo to benjaminovsko nasleđe, naši sugrađani Jevreji i sinovi, kćeri i unuci onih koji su ubijeni osećali bi da ne mogu da dišu u našoj zemlji. (Habermas 1989: 233)

Nasuprot mnogo puta ispričanoj i već uobičajenoj priči o suprotstavljanju dimenziji javnog zaborava – da su Nemci decenijama potiskivali sećanje na Holokaust sve dok američka televizijska serija *Holokaust* iz 1979. godine nije otvorila zabrane (detaljnije u Klausen 2003: 15–16) i vodila relativno uspešnom radu na prošlosti u vidu projekata istoričara, javnih spomenika i zvaničnih memorijalizacija – moglo bi se reći da su debate o počinocima i žrtvama, krivici i odgovornosti, zaokupljale istoričare i javnost Nemačke mnogo ranije, čak odmah posle Rata: već od predavanja Karla Jaspersa (Karl Jaspers 1999) iz 1946. godine o pitanju krivice, preko Nirn-

berškog suđenja, suđenja Ajhmanu (Eichmann) i suđenja za Aušvic 1960-ih,⁸ sve do „Spora istoričara“ kasnih osamdesetih o primatu strukturalnih uzroka ili lične odgovornosti za Holokaust.⁹ Knjiga Danijela Goldhagena i kontroverza oko nje smeštaju se skladno u taj niz. Štaviše, naučne rekonstrukcije sećanja na nacističke zločine protiv čovečnosti pokazuju da se (od)uvek ili od početka radilo o/na (nemačkoj) borbi za sećanje i za građansku odgovornost (Schwan 2001; Levy & Sznajder 2001), te da je to sećanje javno artikulirano već 1950-ih na nivou vlasti, crkve i kulture u celini. Naravno, bio je dug i težak put od tog elementarnog priznanja da je Holokaust nemački zločin protiv čovečnosti, do prihvatanja da Treći rajh nije zločinačka aberacija inače uzorne, nemačke nacionalne istorije već, ako ne baš i njen logički kraj, vrhunac (u „transnacionalnoj“ verziji argumenta, kraj prosvetlene moderne uopšte), onda svakako integralni deo te istorije i stoga nemačkog identiteta i naraštaja koji će doći; kao što je dug i težak put doveo do sadašnje (trenutne, privremene?) pobede „onih koji se sećaju nad onima koji su želeli da zaborave“ (McCarthy 2005: 175–176).

⁸ Naravno, najglasovitiji primer te „zaokupljenosti“ jeste Arent 2000.

⁹ O *Historikerstreit*-u videti na jednom mestu, uglavnom, okupljenu dokumentaciju: Augstein et al 1997.

Dakle, nasuprot onima što su uvereni da posle Goldhagenova istorija Holokausta mora iznova da se napiše (na primer Dahmer 2009), moglo bi se takođe reći da se njegov pristup upisuje u ipak ne tako oskudnu tradiciju koja antisemitizam vidi kao stožerni faktor Holokausta. Den Dajner (Dan Diner) tako zapaža da su *Hitlerovi dobrovoljni dželati* (samo) najskoriji, najkontroverzniji i najraspravljaniji primer tog istorijskog „narativa“, koji je sa „banalnosti zla“ ponovo preusmerio pažnju na „antisemitske motive izvršilaca“. Međutim, sam narativ je, i u ovoj i u prethodnim varijantama, uvek podešen s obzirom na iskustvo žrtava i odgovara koncepciji koju je oblikovalo jevrejsko sećanje: dugotrajni jevrejski doživljaj antijevrejskog sentimenta područuje se s gledištem da je Holokaust počinjen s predumišljajem. Takav pristup, zaključuje Dajner, onda neizbežno mora da se plati artikulisanjem „naracije u formi podneska tužioca“. Stoga Goldhagenova (re)konstrukcija Holokausta iz duboko ukorenjenog i dugotrajnog nemačkog istrebljivačkog antisemitizma, ne bi li naglasila ekstremnu mržnju koja je navodno animirala počinioce, mora selektivno da se usredsredi na one specifične događaje u kojima su ubice i žrtve bile u neposrednoj fizičkoj blizini:¹⁰ detaljno su opisani masakri rezervnih

¹⁰ Takvo usredsređivanje ima i svoje „empirijske“ nastavljace.

policijskih bataljona i marševi smrti u završnoj fazi rata. S istog razloga, međutim, Goldhagen se naglašeno uzdržava od opisa „Konačnog rešenja u njegovom užem smislu“: od slike proizvodne trake trovanja plinom miliona Jevreja, od organizacije masovne likvidacije zasnovane na podeli rada i na tehničkoj racionalizaciji, od nesumnjivo one vrste industrijskog ubijanja koje ne zahteva nikakvo emotivno učešće (Diner 2000: 181). To nalaz da je antisemitizam sam sobom dovoljno objašnjenje motiva počinitelaca čini spornim. Nesporan međutim ostaje heuristički značaj Goldhagenove orijentacije:

Zaista, pristup koji ilustruje Goldhagen zamagljuje razlike između neuporedivih slojeva motivacije antijevrejskih postupaka. Neki izvršioци masovnog ubistva bez sumnje su postupali u skladu s tradicionalnom odvratnošću prema Jevrejima. Drugi – bez obzira na njihova najdublja uverenja – u skladu s nacističkom ideologijom u kojoj su se Jevreji

Yahad In-Unum, francuska organizacija koju su u Parizu 2004. godine osnovali tamošnja rimokatolička i jevrejska zajednica, neposredno se teorijski oslanjajući na Goldhagenov ali i na Brauningov pristup, realizuje projekt „Holocaust by Bullets“: lociranje masovnih grobnica jevrejskih žrtava nacističkih mobilnih jedinica za ubijanje, pogotovo *Einsatzgruppen*, u Ukrajini, Belorusiji, Rusiji, Poljskoj, Letoniji, Rumuniji i Moldaviji.

uveliko pojavljivali kao ovaploćenje neprijatelja. Ali vrlo je mnogo i onih koji su iskoristili Jevreje ili jevrejsko pitanje, i njegovu ideološku važnost za režim, kao kartu za napredovanje – oportunizam ili karijerizam koji je, u svakom društvu, uvek nemoralan. Antisemitizam uverenjā koji Goldhagen pribira za svoj argumentativni juriš previše je nestalan da bi poslužio kao jedinstveno mapiranje puta za Aušvic. Bez obzira na takve rezerve, Goldhagen nudi dragocen doprinos daljem toku istraživanja Holokausta, izazivajući čitaoce i istraživače na veoma zadocnelu preorijentaciju perspektive. Njegova knjiga predstavlja odgovor na dominantnu tendenciju u historiografiji Holokausta da se preskoči prošlost jevrejskih žrtava, u onom njihovom egzistencijalnom i istorijskom statusu žrtava koje su izabrane za smrt samo zato što su bili Jevreji. (Diner 2000: 182)

* * *

Ako želite da shvatite rasizam, proučavajte belce, a ne crnce. Ako želite da razumete mizoginiju, proučavajte muškarce, ne žene. Ako želite da shvatite antisemitizam, proučavajte ne-Jevreje, a ne Jevreje. (Wieseltier 2001: 32)

Tako u „Završnim komentarima“ vašingtonskog sučeljavanja Brauninga i Goldhagena Lion Vizeltjer (Leon Wieseltier) potkrepljuje i poentira zaključkom da Goldhagen odlično pogađa i razume opasnost da se predrasude objašnjavaju upućivanjem na predmet predrasuda. Počinioci su presudni za razumevanje zločina – već i zbog samih žrtava. U tom smislu, i doduše samo u tom smislu, Jevrejin je ličnost koju drugi definišu kao Jevrejina. Tu Sartrovu (Sartre) sugestiju (Sartre 2009) Zigmunt Bauman (Zygmunt Bauman) spremno prihvata i – prevodeći takvo definisanje kao „čin reduktivne selektivnosti“, kao isticanje jedne i obezvređivanje svih drugih osobina ličnosti, kao izdvajanje određene pripadnosti kao jedino bitno – okreće je ne protiv Goldhagenove usmerenosti na počinioce, nego, odobravajući je, protiv interpretacije njihovih motiva.

Upravo zbog toga što predrasude, što činovi reduktivne selektivnosti i prateći stavovi prema Jevrejima nisu dovoljni da objasne postupanje „dželata“, Bauman smatra presudno važnim da se „prihvati i zapamti kako su mnogi deklarirani antisemiti odbili da sarađuju s počiniocima Holokausta, dok su redovi počinitelja bili puni građana koji poštuju zakon, kao i disciplinovanih funkcionera lišenih ma kakve posebne zle volje prema Jevrejima“; da je „deportacija Jevreja“,

kako je glasio zvanični eufemizam za uništenje evropskog Jevrejstva, proistekla iz „sveobuhvatnog, drskog plana posvemašnjeg *Übersiedlung*-a, vizije evropskog kontinenta prema kojoj će gotovo svi biti transportovani sa njihovog sadašnjeg, kontingentnog mesta, u prostor gde im bude zapovedeno da budu“; da je istrebljenje Jevreja zamislila – u okviru totalnog „čišćenja sveta“ koje je obuhvatalo i mentalno deficijentne, fizički hendikepirane, ideološki devijantne i seksualno neortodoksne – „država koja je dovoljno moćna i dovoljno imuna na svaku opoziciju da sebi priušti takve totalne planove i sprovede ih bez straha od delotvornog protivljenja“ (Bauman 2000: 15–16). Zbog tog globalnog državnog (master) planiranja, zbog tog distopijskog inženjeringa koji je imao dovoljno institucionalne podrške, Bauman zapaža da su verzije Holokausta kakva je Goldhagenova, kao priče o dobrovoljnim i jevrejomrzačkim pomagačima Hitlera, „plod koji je uzgajan u ukletoj kući“:

To da su neki učesnici u masovnom ubistvu uživali u svojoj ulozi u zločinu, bilo zbog svojih sadističkih sklonosti bilo zbog svoje mržnje prema Jevrejima, ili s oba razloga istovremeno, nije, naravno, Goldhagenova fantazija (ali nije ni otkriće). Uzimanje te

činjenica, međutim, kao objašnjenja Holokausta, kao njegove središnje tačke ili najdubljeg značenja, govori mnogo o duhovima koji proganjaju kuću, dok odvrća pažnju od onoga što je najokrutnija istina tog genocida i što je još uvek najlekovitija lekcija koju naš ukleti svet može naučiti iz skorašnje istorije, čiji je glavni događaj Holokaust. Poenta je da je na svakog zlikovca Goldhagenove knjige, na svakog Nemca koji je ubio svoje žrtve sa zadovoljstvom i entuzijazmom, bilo desetine i stotine Nemaca i ne-Nemaca koji su doprineli masovnom ubistvu ne manje delotvorno bez ikakvog osećanja za svoje žrtve i prirodu dejstava u koje su uključeni. Poenta je takođe da, iako prilično dobro znamo da predrasuda preti čovečnosti i čak znamo kako da se protiv nje borimo i kako da ograničimo bolesne namere ljudi koji su zatrovani njome, malo znamo o tome kako ukloniti pretnju ubistvom koje se maskira u rutinsko i bezosećajno funkcionisanje uređenog društva. (Bauman 2000: 16)

„Struktura“ zakonito uzvraća udarac. Ali ni „ideje“ se ne daju. Posle Goldhagenove knjige, smatraju njene apologete, ne samo da je teško poricati „kauzalnu vezu“ njih i genocida, nego

se ne može više zaobići ni „odgovornost kulture“ i, uopšte, prethodno relativizovana „etička dimenzija u razmatranju Holokausta“. Materijalistička tumačenja Holokausta nepovratno su se osramotila jer

tokom Holokausta nisu strukture ubijale strukture. Ljudi su ubijali ljude. [...] Žrtve vide i čuju svoje ubice, a ubice vide i čuju svoje žrtve. Masakri su motivisani apstrakcijama, ali masakri nisu apstraktni. Ljage koje oni ostavljaju nisu samo metaforične. (Wieseltier 2001: 32)

Počinioce masovnih ubistava, pokolja, patnji, pokreću ipak „mehanizmi“ koji nisu strukturni. Oni su radije vezani za ideologije i za vrednosti, za viđenja drugih ljudi i sveta, naročito za uverenja u pogledu „primerenog“ ophođenja prema žrtvama i kazni koje one tobože pravedno zaslužuju, naposletku i sažeto, za predrasude i za mržnju: „Masovna ubistva ne počinju apstraktnim strukturama ili psihološkim pritiscima, već u umovima i srcima muškaraca i žena“ – dopisuje jedanaest godina po objavljivanju *Dobrovoljnih Hitlerovih dželata* sam Goldhagen (2009: 216). On će tu, u knjizi šireg i aktuelnijeg zahvata, ali jednako gromopucateljnog naslova – *Gore*

od rata: genocid, eliminacionizam, tekući napad na čovečnost – otvorenije i preciznije izložiti razloge protiv objašnjenja „strukturama“. Postoje mnoge konceptualne i empirijske osnove da se odbace sva „konvencionalna objašnjenja“ kao „beznadežno pogrešna“, i dalje je u tom pogledu beskompromisan, ali sada dodaje i još neke argumente koji bi da ukažu na protivrečan karakter već i takvih nastojanja. Ako se, naime, pod „strukturom“ podrazumeva život pod posebnim režimom ili položaj čuvara u logoru, ona ne može da objasni postupke počinilaca – budući da „strukturna objašnjenja poriču da takav odnos postoji“: ona smatraju da je za generisanje postupaka ličnosti u suštini nevažno šta je u njenoj glavi, da „političke ili društvene strukture institucija ili okolnosti“ neizbežno proizvode ponašanje ljudi (Goldhagen 2009: 194). Osim toga, nikada nije reč o strukturi, već u množini, o strukturama.

[P]rinuda, autoritet, društvenopsihološki pritisak i pripadanje birokratiji različite su vrste struktura. Kao strukturne snage uopšte, one dakle ne mogu objasniti varijacije u onome što moraju da objasne – zato što *konstantna* snaga ili uticaj ne može biti uzrok *nekonstantnih* ili *promenljivih* postupaka ili ishoda. Prema

tome, sama struktura, koja je nepromenljiva, ne može da objasni mnoge varijacije eliminatorskih izgreda. (Goldhagen 2009: 195)

Ili je alternativa lažna. Ili je čitava rasprava Goldhagena i Brauninga, poklonika strukture i poklonika uverenja kao pokretačkih sila ne samo Holokausta nego istorije uopšte, samo pitanje akcenta, odnosno (pre)naglašavanja. Ne radi li se (i) ovde tek o nijansiranju značaja ne suprotstavljenih, već paralelnih uzroka pretvaranja običnog čoveka u genocidnog ubicu? Možda je, dakle, moguća srednja, odmerena pozicija, što će reći pozicija s (pravom) merom, koja ne bi bila isključiva u pogledu samo jednog ili samo jednog ključnog faktora koji je motivisao Holokaust, ali se ne bi ni razvodnila u složaj multifaktorske analize koja više zamračuje nego što razjašnjava stvar i, u najboljem slučaju, distribuira, a u gorem skida odgovornost s počinilaca. Čini se da su tumačenja Sola Fridlendera (Saul Friedländer) najbliža toj pomiriteljskoj, ali ne i ispraznoj intonaciji, jednoj ne srednjoj poziciji nego negaciji obe predložene. On naime smatra da ponašanje mnogih običnih nemačkih vojnika, policajaca i civila prema Jevrejima koje su susretali, zlostavljali i ubijali nije nužno bilo posledica duboko ukorenjene i, istorijski samo Nemcima

svojevrsne, antijevrejske strasti, kao što tvrdi Goldhagen. Ali s druge strane, ono nije bilo ni posledica društvenopsiholoških podsticaja, ograničenja i kolektivnih dinamičnih procesa nezavisnih od ideoloških motiva, kao što sugerirše Brauning. Nacistički sistem je, veli Fridlender,

stvorio „antijevrejsku kulturu“, delimično utemeljenu na istorijskom nemačkom i evropskom hrišćanskom antisemitizmu, ali osnaženu svim sredstvima koja je režim imao na raspolaganju i podignutu na jedinstven nivo intenziteta, što je imalo direktan uticaj na kolektivno i individualno ponašanje. „Obični Nemci“ su možda imali nejasnu svest o tom procesu, ili su, što je verovatnije, usvajali antijevrejske predstave i uverenja ne uviđajući da je posredi ideologija koju je državna propaganda raspirivala svim raspoloživim sredstvima. (Fridlender 2013: 23)

U svakom slučaju, „[p]rofesori Goldhagen, koji je toliko kritičan prema mom delu, i sam je na kraju postao meta“, piše Kristofer Brauning u „Pogovoru“, koji je šest godina nakon objavljivanja prvog izdanja *Običnih ljudi* „zaslužila Goldhagenova kritika ove knjige i kontroverza koja je usledila povodom njegovog dela“ (Brauning

2004: 277). Tamo Brauning, možda neočekivano, a svakako s dozom rezigniranog pesimizma, zaključuje da bismo živeli u boljem svetu kada bi Goldhagen bio u pravu, da bi veoma ohrabrialo kada bi zaista bio slučaj da tek mali broj društava ima „dugotrajne kulturno-spoznajne preduslove za izvršenje genocida“, te da ga „režimi mogu počinuti samo kada je narod jedinstven u vezi s pitanjem njegovog prioriteta, pravednosti i neophodnosti“. Brauningova „bojazan“ je, međutim, „da živimo u svetu u kome su rat i rasizam sveprisutni, u kome su sposobnosti države za mobilizaciju i legitimisanje sve veće, u kome lična odgovornost ima sve manji značaj zahvaljujući specijalizaciji i birokratizaciji, i u kome okruženje vrši strahovit pritisak na ponašanje i postavlja moralne norme“, u svetu u kojem će „moderne države koje žele da počine masovna ubistva retko omanuti u svojim naporima da podstaknu ‘obične ljude’ da postanu njihovi ‘dobrovoljni dželat’“ (Brauning 2004: 321).

To strahovanje, blago rečeno, zvuči zasnovano i uverljivo. I možda predstavlja ključni doprinos debate: ponovno otvaranje, galvanizovanje i zaoštrena preformulacija onog starog, neugaslog, možda neugasivog pitanja kako je Holokaust uopšte bio moguć, kako su ljudi, kako je običan čovek, to mogao da učini ili čak i dopusti

da se učini? I može li se zločin ponoviti, upravo imajući u vidu odgovornost „običnih ljudi“ koji su ga već počinili? I sasvim individualizovano, ne radi li se o opomeni, upozorenju, Braunin-govom koliko i Goldhagenovom, da svako, pod određenim okolnostima, može postati zločinac, genocidni ubica?

Iz gledalo je da je Goldhagen u tom pogledu napisao potpuno „mračnu knjigu“, da je teško i zamisliti opise i tezu koji bi predstavljali mrač-niju sliku toga šta čovek, šta narod, ako se tako hoće, može učiniti, za šta je kadar samo ako je dovoljno intoksikovao doktrinom koja to oprav-dava. Ali, pita se i Vizeltjer, „nije li stvarnost još mračnija nego što on misli“:

Iz Holokausta izvlačim zastrašujuću lekciju o snalažljivosti zla. Zlo napreduje promišljeno i nepromišljeno, smisljeno i besmisleno, samo i u društvu, unapred prema planu i prema okolnostima, trezno i pijano, s grižom save-sti i bez nje. Ono se rasplamsava oko naci-onalnih granica, ali ga neće ograničiti naci-onalni karakter. Ono se pronalazi i njemu se uči. Ono je monokauzalno i multikauzalno. Ono neće ostati dugo prikovano za jedno mesto, u teoriji ili u praksi. Nijedan njegov izraz neće ga iscrpiti. Ono je samo sobom

dokaz onog aspekta života koga se čovek mora najviše bojati – aspekta univerzalizma. (Wieseltier 2001: 32)

Univerzalnost, jednako koliko i banalnost zla jeste ono zastrašujuće: zlo je tek ona agresija koju „počinilac smatra opravdanom“, a opravdanje pronalazi u nekoj „snažnoj normativnoj osnovi“ koja mu omogućuje da „iz ubeđenja čini ono što je po moralnim kriterijumima zločin“. Nacisti su tu osnovu pronašli u predstavi o Jevrejima, a sasvim obični Nemci, voljno ili nevoljno, zdušno ili rutinski, sledili su je i postali počinioци genocida. Teško se može izbeći utisku da je, uprkos nemačkoj posebnosti, reč o poopštivom modelu i da on svedoči o opasnosti „normalizacije svakog patriotskog genocida“. Tako Todor Kuljić izražava sumnju da će Goldhagenova knjiga biti „opomena balkanskoj političkoj kulturi i šovinističkom genocidu malih balkanskih naroda“, budući da bi reakcija na izazov koji je uputila morao podrazumevati sistematičnu i organizovanu naučnu kritiku „pogubnog ‘patriotskog’ šovinizma vlastite, a ne tuđe nacije“ (Kuljić 2002: 176, 201–202). Dok to ne bude slučaj, ili pošto se to neće slučiti, preostaje nam da se prepuštimo nemačkom razračunu sa sopstvenom prošlošću, te produktivnim asocijacijama i ana-

logijama koje se iz njega mogu crpsti. Njih međutim možda i bolje od nas već uveliko zapažaju oni autori koji su taj posao prethodno obavili na „terenu“ Holokausta kao „emblematičnom slučaju masovnih pokolja našeg doba“ (Goldhagen 2009: 48, 93–104, 171–184, 345–347, 452–468).

Nada Banjanin Đuričić i Predrag Krstić

LITERATURA

Ackerman, Josef (1970), *Heinrich Himmler Als Ideologe*, Goettingen: Musterschmidt.

Aly, Götz & Susanne Heim (1991), *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutsche Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg: Hoffman & Campe.

Arent, Hana (2000), *Eichmann u Jerusalemu*, Beograd: Samizdat B92.

Aschheim, Steven E. (2001), *In Times of Crisis: Essays on European Culture, Germans, and Jews*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Augstein, Rudolf, Karl Dietrich Bracher, Martin Broszat, Jürgen Habermas & Joachim C. Fest (1997), „*Historikerstreit*“: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, Munich: Piper.

Baruch, Chava (2015), „The Educational Philosophy of Yad Vashem“, *Topola 1* (1): 227–236.

Bauman, Zygmunt (2000), „The Holocaust's Life as a Ghost“, u: Robert Fine & Charles Turner (prir.), *Social Theory After the Holocaust*, Liverpool: Liverpool University Press, str. 7–18.

Benz, Wolfgang (2004), *Was ist Antisemitismus?*, München: C. H. Beck.

Berding, Helmut (1988), *Moderner Antisemitismus in Deutschland*, Stuttgart: E. Klett.

Berenbaum, Michael (2001), „Introduction“, u: Daniel J. Goldhagen, Christopher R. Browning, Leon Wieseltier, *The „Willing Executioners“/„Ordinary Men“ Debate. Selections from the Symposium, April 8, 1996*, Washington, D.C.: United States Holocaust Research Institute, treće izdanje, str. i–iii.

Bergmann, Werner (2002), *Geschichte des Antisemitismus*, München: C. H. Beck.

Brauning, Kristofer (2004), *Obični ljudi. 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Beograd: Fabrika knjiga.

Brauning, Kristofer (2007), „Konačno rešenje u Srbiji – *Judenlager* na Sajmištu. Studija slučaja“, *Hereticus* 1: 172–197.

Browning, Christopher (1983), „The Final Solution in Serbia: The Semlin *Judenlager* – A Case Study“, *Yad Vashem Studies* 15: 55–90.

Broder, Henryk M. (1996), „Ich bin sehr stolz“, *Der Spiegel*, 20. maj: 58–59.

Claussen, Detlev (1988), „Vom Judenhass zum Antisemitismus: Einleitungssessay“, u: Detlev Claussen (prir.), *Vom Judenhass zum Antisemitismus: Materialien einer verleugneten Geschichte*, Darmstadt: Luchterhand, str. 7–46.

Dahmer, Helmut (2009), *Divergenzen. Holocaust, Psychoanalyse, Utopia*, Münster: Westfälisches Dampfboot.

Diner, Dan (2000), *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*, Berkeley: University of California Press.

Eley, Geoff (prir.) (2000), *The Goldhagen Effect: Memory, Nazism – Facing the German Past*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Finkelstein, Norman (2000), *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*, New York: Verso.

Fridlender, Sol (2013), *Godine istrebljenja. Nacistička Nemačka i Jevreji, 1939–1945*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Goldhagen, Daniel Jonah (1996a), *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Little Brown.

Goldhagen, Daniel Jonah (1996b), *Hitlers willige Vollstrecker: Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, Berlin: Siedler.

Goldhagen, Daniel Jonah (1996c), „Motives, Causes and Alibis: A Reply to my Critics“, *New Republic*, 23. decembar: 37–45.

Goldhagen, Daniel Jonah (2009), *Worse Than War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity*, New York: Public Affairs.

Goldhagen, Danijel Jona (1998), *Hitlerovi dobrovoljni dželatili. Obični Nemci i Holokaust*, Beograd: Radio B92.

Goldhagen, Danijel Jona (2000), „Model Savezne Republike Nemačke“, *Nova srpska politička misao* 7 (1/2): 123–133.

Habermas, Jürgen (1989), „On the Public Use of History“, u: Jürgen Habermas, *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historians' Debate*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, str. 229–240.

Habermas, Jürgen (2001), „On the Public Use of History“, u: Jürgen Habermas, *The Postnational Constellation*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, str. 26–37.

Heilbrunn, Jacob (1996), „Laut und stolz: Ein Treffen mit dem Vater von Daniel Jonah Goldhagen“, *Der Tagesspiegel*, 4. jun: 3.

Hilberg, Raul (1997), „The Goldhagen Phenomenon“, *Critical Inquiry* 23 (4): 721–728.

Jaspers, Karl (1999), *Pitanje krivice*, Beograd: K. V. S.

Kamenetsky, Christa (1984), *Children's Literature in Hitler's Germany: The Cultural Policy of National Socialism*, Athens, Ohio: Ohio University Press.

Kautz, Fred (2008), *The German Historians: „Hitler's Willing Executioners“ and Daniel Goldhagen*, Montreal: Black Rose.

Klausen, Detlef (2003), *Granice prosvetiteljstva. Društvena geneza modernog antisemitizma*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Kühner, Thomas (2010), *Antisemitismus in Deutschland: Zum Wandel eines Ressentiments im öffentlichen Diskurs*, Hamburg: Diplomica.

Kuljić, Todor (2002), „Goldhagen – debata: o kolektivnoj i ličnoj krivici“; u: Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, str. 169–204.

Leggewie, Claus & Erik Meyer (prir.) (2005), „Ein Ort, an den man gerne geht“. *Das Holocaust-Mahnmal und die deutsche Geschichtspolitik nach 1989*, München: Carl Hanser.

Lehnert, Herbert (1997), „Was wir von Goldhagen lernen können“, *German Quarterly* 10 (1): 57–64.

Levy, Daniel & Nathan Sznaider (2001), *Erinnerung im Globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Markovits, Andrei S. (1996), „Ueber das Unbehagen der Deutschen: Eine Antwort auf die eifrigen Kritiker der Studie ‘Hitler’s Willing Executioners’“, *Die Frankfurter Rundschau*, 15. jun: 18.

McCarthy, Thomas (2005), „Vergangenheitsbewältigung in the United States: On the Politics of the Memory of Slavery“, u: Max Pensky, *Globalizing Critical Theory*, Lanham, Maryland: Row-

man & Littlefield, str. 138–164.

Pfahl-Traughber, Armin (2002), *Antisemitismus in der deutschen Geschichte*, Opladen: Leske & Budrich.

Piper, Ernst (prir.) (2001), *Gibt es wirklich eine Holocaust-Industrie?*, Zurich: Pendo.

Reemtsma, Jan Philipp (2005), *Folter im Rechtsstaat?*, Hamburg: Hamburger Edition.

Rensmann, Lars (1998), *Kritische Theorie über den Antisemitismus. Studien zu Struktur, Erklärungspotential und Aktualität*, Berlin: Argument.

Rensmann, Lars (2004), *Demokratie und Judenbild. Antisemitismus in der politischen Kultur der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Rowold, Manfred (1996), „Das ganze deutsche Volk als Hitlers williger Scharfrichter?“, *Die Welt*, 17. april: 116.

Sartr, Žan-Pol (2009), *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Beograd: Paideia.

Schoeps, Julius H. (1996a), *Deutsch-jüdische Symbiose oder die mißglückte Emanzipation*, Bodenheim & Mainz: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Schoeps, Julius H. (prir.) (1996b), *Ein Volk von Mördern?: Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*, Hamburg: Hoffmann & Campe.

Schwan, Gesine (2001), *Politics and Guilt: The Destructive Power of Silence*, Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.

Seymour, David M. (2007), *Law, Antisemitism and the Holocaust*, Abingdon & New York: Routledge-Cavendish.

Shandley, Robert R. (1998), *Unwilling Germans? The Goldhagen Debate*, Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota Press.

Steinberger, Petra (prir.) (2001), *Die Finkelstein-Debatte*, Munich: Piper.

Surmann, Rolf (prir.) (2001), *Das Finkelstein-Alibi*, Cologne: Papyrossa.

Ullrich, Volker (1996), „Hitler's Willing Executioners – A Book That Provokes New Historical Dispute“, *Die Zeit*, 12 april: 92.

Wieseltier, Leon (2001), „Final Comments“, u: Daniel J. Goldhagen, Christopher R. Browning, Leon Wieseltier, *The „Willing Executioners“/„Ordinary Men“ Debate. Selections from the Symposium, April 8, 1996*, Washington, D.C.: United States Holocaust Research Institute, treće izdanje, str. 31–34.

DANIJEL J. GOLDHAGEN

IZLAGANJE O *HITLEROVIM DOBROVOLJNIM DŽELATIMA*

Pretpostavljam da malo vas, ako takvih uopšte ima, veruje da oni koji su nedavno brutalno klali druge u bivšoj Jugoslaviji nisu želeli da čine ono što su učinili. Pretpostavljam da malo vas, ako takvih uopšte ima, veruje da su Huti koji su klali Tutse u Ruandi, da su Turci koji su ubijali Jermene, da su Crveni Kmeri koji su desetkovali narod Kambodže, mislili kako je ono što čine pogrešno. Jedini genocid za koji se rutinski tvrdi da ubice nisu smatrale da je smrt žrtava poželjna i pravedna jeste Holokaust. To je čudno, pogotovo u svetlu dokaza koje su često pružale same ubice, svih dokaza koji pokazuju da su nemački počiniooci bili isti kao počiniooci drugih masovnih pokolja. Tvrdim nešto što, kako mi se čini, ne bi trebalo da iznenađuje, zapravo izričem zdravorazumski stav da nema razlike između nemačkih ubica Jevreja i počinilaca drugih masovnih pokolja. Ono što

su počiniooci Holokausta uradili, na jedan važan način, jeste drugačije – baš kao što se Holokaust razlikuje od drugih masovnih pokolja i genocida – ali u svojoj spremnosti da ubiju, počiniooci Holokausta bili su isti kao druge masovne ubice. Ne bi trebalo da bude tako teško to prihvatiti.

Danas želim da ponudim tri argumenta. Prvi se odnosi na karakter i prirodu antisemitizma u nemačkom društvu.

U devetnaestom i ranom dvadesetom veku, pre nego što su nacisti došli na vlast, virulentna forma antisemitizma postala je kulturna norma u Nemačkoj, koju je ogromna većina nemačkog naroda prihvatila. Taj antisemitizam pozivao je na eliminaciju Jevreja i jevrejske moći iz Nemačke – ne bi li se Jevreji učinili nemoćnim. Hitlerov i nacistički eliminatorski,¹¹ zapravo istrebljivački antisemitizam nije bio ništa drugo do varijacija na prethodno već postojeću dominantnu kulturnu temu.

Drugi argument odnosi se na počinioce. Nemački počiniooci, naime oni koji su sami ubijali Jevreje ili pomagali da se Jevreji ubijaju, dobro-

¹¹ U domaćem izdanju Goldhagenove knjige *Hitlerovi dobrovoljni dželati* (Goldhagen 1998) Gordana Vučićević koristi termin „eliminacionistički“, za koji nam se čini da ga, shodno tvorbenoj normi našeg jezika, treba zameniti oblikom „eliminatorski“, pogotovo u kontekstu antisemitizma. Za neke vrste školskih i drugih testova kaže se da su eliminacioni, što za ubijanje ljudi nikako nije adekvatan termin (primedba prevodilaca i lektora).

voljno su to činili jer su delili hitlerovsko viđenje Jevreja i, u skladu s tim, verovali da je njihovo istrebljenje pravedno i nužno.

Antisemitizam koji je bio deo opšte kulture Nemačke i koji je tridesetih godina dvadesetog veka u Nemačkoj učinio popularnim apsolutno radikalni progon – mere eliminacije – bio je isti onaj antisemitizam koji je naveo počinioce na saglasnost da se Jevreji ubijaju. Kada se uzmu zajedno, ove prve dve propozicije neizbežno vode trećoj propoziciji o prirodi nemačkog društva.

Zbog toga što je ogromna većina Nemaca delila isti onaj antisemitizam koji je pokretao počinioce ubistava, i zbog toga što su sami počinioce bili predstavnici nemačkog društva i što, stoga, ukazuju na to šta bi drugi Nemci učinili da su bili u istoj poziciji, jedini zaključak koji možemo izvesti, štaviše zaključak koji moramo izvesti jeste taj da je ogromna većina običnih Nemaca – ne svi, ali ogromna većina – tokom nacističkog perioda bila spremna da ubija Jevreje.

Pre razrade ovih propozicija na način koji će nužno biti shematski, dozvolite da prvo kažem kako su moji zaključci o počinioce izvedeni iz posleratnih pravnih ispitivanja vođenih u Saveznoj Republici Nemačkoj. Istražitelji su ispitali desetine hiljada ubica, uzeli svedočenja žrtava i posmatrača, te koristili memoarsku literaturu.

Da se vratim dakle antisemitizmu. Imamo jedan termin za širok raspon pojave koja se kreće od uobičajenog američkog antisemitizma koji se sastoji od blagih stereotipa kakve svi poznamo – Jevreji su tvrđice, klanovski su nastrojeni – do hitlerovskog antisemitizma, u kojem je čitava ljudska istorija objašnjiva pomoću Jevreja, utoliko što su, makar u velikoj meri, Jevreji izvor sveg zla na svetu. Hajnrih Himler nazvao je Jevreje prvom materijom svega negativnog. Prema tome, imamo jedan termin za taj široki raspon pojava, pa moramo razlikovati vrste antisemitizma. Nemački antisemitizam, onakav kakav se razvio u devetnaestom i dvadesetom veku, i onakav kakav je postojao tokom nacističkog perioda, nije bio uobičajen. Smatrao je da su Jevreji velika opasnost i bio je eliminatorski.

Nastanak i razvoj eliminatorskog antisemitizma istorijski je objašnjiv. Ne govorim o nemačkom nacionalnom karakteru ili o bilo kojoj vrsti večnih i nepromenljivih nemačkih uverenja ili kvaliteta: samo to da je iz osobenih istorijskih razloga vrsta virulentnog antisemitizma postala deo nemačke kulture. (Taj antisemitizam, trebalo bi da dodam, raspao se posle rata zbog promenjenog istorijskog i političkog konteksta.) Već pedeset godina Nemačka je solidna demokratija, koja uči svoje nove naraštaje no-

vim uverenjima i vrednostima. S prevaspitanjem i smenom generacija, Nemačka se prepravila u mnogim aspektima, a naročito u pogledu odnosa prema Jevrejima. Nemačka je velika priča o uspehu posleratnog perioda. Dakle, rast i onda opadanje antisemitizma u Nemačkoj treba objasniti istorijski i kulturološki. To nema nikakve veze s nekim nepromenljivim nemačkim nacionalnim karakterom.

Tokom devetnaestog veka antisemitizam u Nemačkoj imao je sledeća *glavna svojstva*. Usredsređujem se ovde na ta glavna svojstva (a ne na izuzetna odstupanja od norme), jer će ta glavna svojstva oblikovati istoriju Nemačke dvadesetog veka:

a) Od početka devetnaestog veka antisemitizam je u Nemačkoj bio sveprisutan. On je bio njen „zdrav razum“. b) Preokupacija Jevrejima bila je opsesivna. c) Jevreji su počeli da se identifikuju sa svim i svačim što je smatrano napakim u nemačkom društvu i da predstavljaju simbol svega toga. d) Središnja slika Jevreja predstavljala ih je kao zlobne i moćne – jedan od glavnih, ako ne i glavni izvor bolesti koja je morila Nemačku – te stoga kao opasne po dobrobit Nemaca. To se razlikovalo od hrišćanskog gledišta srednjeg veka, koje je Jevreje smatralo zlim i izvorom velike štete, ali su u tom viđenju

Jevreji uvek ostajali nešto periferno. Moderni nemački antisemitizam, za razliku od svog srednjovekovnog prethodnika – za koji je đavo bio glavni izvor zla – mogao je reći da neće biti mira na Zemlji dok Jevreji ne budu uništeni.

Taj kulturni model u drugoj polovini devetnaestog veka sveo se na koncept „rase“. To je značilo da je zloćudnost Jevreja bila neizmenljiva. Koncept rase postao je sve zastupljeniji u devetnaestom veku kao način da se objasni izvor nepromenljive stranosti Jevreja i njihovog izuzetno opasnog karaktera.

Johanes Nordman (Johannes Nordmann), popularni i uticajni pisac antisemitskih pamfleta, u jeku antisemitskog talasa 1881. godine nepogrešivo je izrazio tu pretpostavljenu fiziološku prepreku zbog koje Jevreji ne mogu da prime hrišćanstvo: preobraćenje u hrišćanstvo nije moglo preobraziti Jevreje u Nemce ništa više nego što koža crnaca može da postane bela.

Ova vrsta antisemitizma bila je neobično nasilna u svojim predstavama i sklona fizičkom nasilju. Njena logika je bila da promoviše „eliminaciju“ Jevreja, onim sredstvima koja su nepohodna i moguća s obzirom na aktuelna politička i etička ograničenja. Od dvadeset osam istaknutih antisemitskih pisaca koji su od 1861. do 1895. godine predložili rešenja za „jevrejski

problem“, devetnaest ih je pozvalo na fizičko istrebljenje Jevreja. Tokom tog predgenocidnog doba evropske civilizacije – kada nije postojala svest o masovnim pokoljima iz Prvog i Drugog svetskog rata, a nekmoli o genocidu kao instrumentu nacionalne politike – pune dve trećine tih istaknutih antisemita izvelo je ekstremne logičke posledice iz svojih uverenja i izreklo genocidan odgovor, zapravo pozvalo na genocid.

Eliminatorski sklop mišljenja teži ekstremističkom sklopu mišljenja. I on je težio tome već u devetnaestom veku pre političkog rođenja Hitlera. Zaista, još je Vilhelm fon Dom (Wilhelm von Dohm) – najveći nemački prijatelj Jevreja s kraja osamnaestog veka, koji je podsticao njihovu emancipaciju – prepoznao da antisemitska karakterizacija Jevreja logički podrazumeva, kako je rekao, da se „Jevreji moraju zbrisati s lica Zemlje“.

Ovde su važna dva momenta. Kognitivni model nacističkog antisemitizma zadobio je oblik znatno pre nego što su nacisti došli na vlast. Kao što je mislio jedan liberalni prijatelj Jevreja iz devetnaestog veka, „Jevrejin se pojavljivao kao distorzija, senka, tamna strana ljudske prirode“. A jedan progresivni sveštenik obznanio je 1831. godine: „Postoji želja da se bude pravedan prema Jevrejima – samo kada oni to više nisu.“

Tokom devetnaestog i ranog dvadesetog veka

taj model bio je veoma rasprostranjen u svim društvenim klasama i sektorima nemačkog društva. On nije bio ograničen samo ne neki sloj intelektualnih antisemita: bio je duboko usađen u nemačku kulturu, u politički život i u konverzaciju, kao što je bio integrisan i u moralnu strukturu društva. Kao istoričar nemačkog antisemitizma, Verner Johman (Werner Jochmann) piše: „Obilje primera pokazuje kako se [hiljadu osamsto] devedesetih godina antisemitizam infiltrirao na taj način *u svako* udruženje građana, prodirući u narodne klubove i kulturna društva [moj kurziv]“. Na kraju razdoblja Vajmarske republike odnos snaga sumiran je na sledeći način: „Stotine hiljada bile su spremne da se popnu na barikade, da se tuku u javnim dvoranama, da demonstriraju ulicama za antisemitizam. Protiv antisemitizma, jedva da se šačica uskomešala. Ukoliko se parolama u to vreme ustajalo protiv Hitlera, one su u prvi plan isticale druge stvari, a ne odbojnost prema antisemitizmu.“

Tokom nacističkog razdoblja eliminatorski antisemitizam postao je zvanična javna ideologija, koja je u nemačkom narodu održavala i dalje razgorevala već postojeća antijevrejska osećanja. Osnov antisemitskog kulturnog modela, koji je bio na sceni makar već pedeset godina, sastojao se od sledećih elemenata: Jevreji su bili drugačiji

od Nemaca. Do kraja devetnaestog veka te razlike shvaćene su tako da počivaju u njihovoj biologiji, konceptualizovanoj kao „rasa“, te su stoga smatrane nepromenljivim. Jevreji su po prirodi bili zli, a bili su veoma moćni: delovali su kao korporativna grupa da bi povredili druge narode, naročito Nemce. Jevreji su bili odgovorni za veliki deo nedaća koje su zadesile Nemačku i Nemce. Jevreji će nastaviti da nanose štetu Nemačkoj. Jevreji i njihov uticaj moraju se eliminisati kako bi Nemačka bila bezbedna i uspešna.

Kao kulturni aksiom, taj antisemitski model trebalo je da se u periodu nacizma ustanovi širom nemačkog društva. Sudstvo je bilo antisemitsko. Medicinska struka je bila antisemitska. Javna služba je bila antisemitska. Univerziteti, inkubatori buduće elite, bili su ispunjeni antisemitizmom. Crkve su bile antisemitske. Ubrzo pošto je Hitler došao na vlast, Ditrih Bonhefer (Dietrich Bonhoeffer) pisao je svom prijatelju o sveprisutnom antisemitizmu u protestantskim crkvama. Izjavio je da su u odnosu prema Jevrejima, „i najrazumniji ljudi izgubili glave i celokupnu Bibliju“. Protestantske *Nedeljne novine*, s tiražom od milion i osamsto hiljada primeraka i čitateljstvom koje višestruko premašuje taj broj, bile su pune zaraznog eliminatorskog antisemitizma čak i pre nego što su nacisti došli na vlast.

Zaključak jedne studije o njima glasio je da su se velikim delom usredsredili na Jevreje i da su gotovo jednoobrazno propovedali kako su Jevreji „prirodni neprijatelji hrišćanske nacionalne tradicije“. Ino Arnt (Ino Arndt), autor studije, piše da su te novine kod miliona svojih čitalaca morale otupiti „ljudska i, na kraju krajeva, hrišćanska osećanja“ za Jevreje. Antisemitizam je takođe bio rasprostranjen među radnicima, kao što je zabeležio jedan socijaldemokratski izveštaj iz Saksonije januara 1936. godine: „Nema sumnje da je antisemitizam pustio korena u širokim krugovima stanovništva... Opšta antisemitska psihoza utiče čak i na obzirne ljude, kao i na naše drugove.“

Nije postojala protivslika Jevreja u Nemačkoj koja bi bila institucionalno podržana; nije je bilo ni dugo vremena pre nego što su nacisti došli na vlast. Na osnovu čega je trebalo da obični Nemci razviju ikakvo drugačije viđenje Jevreja?

Ta viđenja Jevreja – sažeta u najčešće intoniranu antisemitsku frazu tokom nacističkog perioda: „Jevreji su naša nesreća“ – bila su zdrav razum društva. To je bilo majčino mleko. Melita Mašman (Melita Maschmann), bivša pripadnica odreda devojčica Hitlerove omladine, saopštila je to u posleratnim ispovednim memoarima. Napisala je:

Ti Jevreji su bili i ostali nešto tajanstveno, preteće i anonimno. Oni nisu bili zbir svih jevrejskih pojedinaca... oni su bili zla moć, nešto s atributima sablasti. Nije mogla da se vidi, ali je bila tu, aktivna sila zla.

Kao deci, pričane su nam bajke koje su zahtevale da verujemo u veštice i čarobnjake. Sada smo bili isuviše odrasli da bismo tu maštariju shvatali ozbiljno, ali smo ipak poverovali u „opake Jevreje“. Oni se nikada nisu pojavili pred nama u telesnom obliku, ali je naše svakodnevno iskustvo kazivalo da su odrasli verovali u njih. Na kraju krajeva, nismo mogli proveriti da li je Zemlja okrugla a ne ravna ili, da budemo precizniji, to nije bila propozicija za koju smo mislili da je potrebno proveriti je. Odrasli su to „znali“, i to znanje se preuzimalo s poverenjem. Oni su takođe „znali“ da su Jevreji opaki. Ta opakost bila je usmerena protiv prosperiteta, jedinstva i ugleda nemačke nacije, koju smo naučili da volimo od malih nogu. Antisemitizam je bio deo perspektive mojih roditelja [i njene i svih koje je poznavala], koji je uzet zdravo za gotovo.

Tridesetih godina dvadesetog veka bila je izuzetno rasprostranjena podrška progonu Jevreja, koji nije bio ništa manje nego orkestrirani

napor da se oni eliminišu iz nemačkog društva. Te mere – koje su uključivale neprestane, zlobne verbalne napade; fizičke napade; oduzimanje državljanstva; uklanjanje iz struke, jedne po jedne; nametanje svih vrsta društvenih ograničenja – bile su radikalne i potpuno otvorene, tako da su ih svi Nemci mogli videti. Tridesetih godina nemački je narod posmatrao kako se Jevreji sistematski napadaju onako kako nijedna manjina vekovima nije napadana u Evropi, i posmatrao je kako se Jevreji pretvaraju u zajednicu gubavaca. Ne samo da je taj verbalni, fizički, pravni i društveni napad načelno, s naklonošću, pozdravljen u Nemačkoj, već su mnogi obični Nemci sa svoje strani doprineli sprovođenju i unapređenju tih eliminatorskih mera, koje opet nisu bile ništa manje do jedan način da se ostvari eliminatorska antisemitska ideologija.

Eliminatorski antisemitizam bio je sklon istrebljivačkom rešenju. Videli smo da je još u devetnaestom veku – u predgenocidno doba – rasni, eliminatorski antisemitizam već rutinski pozivao na istrebljenje Jevreja. Sam Hitler izrazio je ovu logiku u svojim najranijim danima, u jednom govoru koji su začudo uglavnom zanemarivali oni koji su raspravljali o tome da li je Hitlerova odluka da sprovede rešenje istrebljenjem potekla iz njegovih ideoloških ideala i na-

mera. Govor je održan u Minhenu 13. avgusta 1920. godine. Nazvan je „Zašto smo antisemite?“ Usred tog govora, još uvek politički opskurni Hitler, iznenada pravi digresiju na temu smrtne kazne i zašto ona treba da se primeni na Jevreje. Zdravi elementi nacije, objavljuje on, znaju da „zločinci koji su krivi za zločin protiv nacije, odnosno paraziti nacionalne zajednice [to jest Jevreji]“, ne mogu da se tolerišu, da se pod određenim okolnostima moraju kazniti jedino smrću, budući da zatočenju manjka kvalitet nepovratnosti. „Ni najteži katanac nije dovoljno težak, ni najsigurniji zatvor nije dovoljno siguran da nekoliko miliona ne bi moglo na kraju da ga otvori. Samo jedan katanac ne može da se otvori – *a to je smrt* [kurziv moj].“ Zbog toga je u Hitlerovom umu samo istrebljivačko rešenje „konačno rešenje“. Takva je bila logika nemačkog eliminatorskog antisemitizma. Kada je sazrelo vreme da se postupi po njegovom već postojećem idealu i kada je Hitler izdao naređenje da se sprovede istrebljivačka varijanta eliminatorske ideologije, Nemci su razumeli zašto je bilo logično, čak neophodno da se preduzme taj korak. Koliko god neki ljudi bili uznemireni takvom radikalnom merom, ona je bila u skladu s njihovim temeljnim uverenjima, čak i ako je bilo potrebno da Hitler i

nacistička država naprave taj korak ka istrebljenju i organizuju ga.

Postavio bih četiri pitanja u vezi s antisemitizmom. Koliko je on bio rasprostranjen u nemačkom društvu? Brojni izučavaoci antisemitizma raspravljali su o različitim razdobljima nemačke istorije devetnaestog i dvadesetog veka. Među njima su i Rajner Erb (Rainer Erb), Verner Bergman (Werner Bergmann), Verner Johman, Dejvid Bankijer (David Bankier) i Ijan Keršou (Ian Kershaw) – koji je rekao: „(...) biti antisemita u Hitlerovoj Nemačkoj bilo je toliko uobičajeno da se praktično nije ni primećivalo.“ Mnogi su se naučnici složili da je antisemitizam bio izuzetno rasprostranjen u nemačkom društvu.

Drugo pitanje glasi: o kojoj vrsti antisemitizma se radilo? On jeste bio rasprostranjen, ali kakav je bio? Nema sumnje da je postojala ogromna količina antisemitizma koji nalikuje nacizmu i koji se zasniva na onom temeljnom modelu koji sam opisao. Ali koliko je on bio rasprostranjen? O tome se očigledno može raspravljati. Mislim da je to bio aksiom, ili skoro pa aksiom društva.

Treće pitanje je kada, kako i zašto je on nastao. Tvrdim da se on razvio u devetnaestom veku, da je postao kulturna norma, te da su ga stoga novi naraštaji Nemaca upili kao deo svog pogleda na svet.

A kako je on uticao na delanje? On je uticao na definisanje problema: postoji takozvani jevrejski problem i Jevreji su njegov izvor. Smatralo se da je taj problem akutan. On je uticao na razmišljanje o prirodi njegovog rešenja. On je uticao na ono što su ljudi spremni da urade kada prepuste vođstvo državi.

Svaka obrada Holokausta, ako hoće da bude adekvatna, mora se pozabaviti tim pitanjima, neposredno i izričito. Svako mora odgovoriti na ta pitanja. Dao sam vam svoje odgovore.

Dozvolite mi da se sada osvrnem na počinioce. U knjizi sam sagledao četiri institucije ubijanja. „Logor“ (koji se često naziva koncentracioni logor), policijski bataljoni, radni logori i marševi smrti. Metod koji sam koristio sastojao se u dubinskom posmatranju jednog ili dva slučaja, ne bi li oni dali onaj detalj koji je neophodan za razumevanje kako su te institucije funkcionisale i kako su njihovi pripadnici postupali. Takođe sam pokušao da šire sagledam svaku od tih institucija i da na drugim slučajevima pokažem kako svojstva koja sam detaljno raspravljao u studijama slučaja načelno treba pronaći u datoj instituciji ubijanja. Dakle, mnogo je materijala koji podržava one zaključke koje ću sada početi da raspravljam. U ovim kratkim napomenama, međutim, njih ovde ne mogu predstaviti.

Mora se reći kako je sasvim jasno da su mnogi počiniooci Holokausta bili obični Nemci. Mnogi od njih nisu bili naročito nacifikovani prema standardima društva, nisu bili u SS-u niti čak u nacističkoj partiji. Mnogi su bili nasumično odabrani. U mnogim institucijama bilo je vrlo malo nastojanja da se proverí njihova ideološka podobnost. Uzimali su koga god su mogli da dobiju. Mnogi od počinilaca, barem u policijskim bataljonima, bili su starije dobi. Nisu bili naročito ratnički nastrojéni. Pre su bili ljudi nezavisnog mišljenja, koji su imali neko životno iskustvo.

Kristofer Brauning je, naravno, bio prvi koji je skrenuo pažnju na ta svojstva Holokausta u knjizi *Obični ljudi*, a to je svojstvo Holokausta koje i ja naglašavam u svojoj knjizi. Nije reč samo o tome da su počiniooci bili obični Nemci, već i da je njihov broj bio ogroman, te da se na to moramo usredsrediti. Broj Nemaca koji su učestvovali u istrebljenju Jevreja daleko je veći nego što mnogi shvataju. Iako je konačnu procenu teško napraviti, broj je bio veći, verovatno mnogo veći, od 100.000. Još nekoliko brojki daće predstavu o razmerama sistema uništenja. Postojalo je preko 10.000 nemačkih logora različitih veličina i vrsta za utamničenje i uništenje Jevreja i ne-Jevreja. Tim logorima bilo je potrebno brojno osoblje. Naravno da su oni bili

različitih veličina. Postojalo je mesto kao što je Aušvic, a postojali su i manji logori koji su smestali tek nekoliko desetina zatvorenika. Dakle, nisu svi bili isti.

Nemački Centar za pravdu zadužen za ispitivanje nacističkih zločina katalogizovao je preko 333.000 ljudi – nisu doduše svi bili Nemci – koji su služili u koncentracionim logorima, getima, odredima za likvidaciju i drugim institucijama korišćenim za ubijanje Jevreja i drugih. Očito postupajući prema pretpostavci da bi svaki zdravstveno sposoban Nemaac pristao da ubija Jevreje, nacističke vlasti dodeljivale su taj zadatak praktično bilo kome ko je bio dostupan. Ta pretpostavka je i potvrđena. Nacističko rukovodstvo razumelo je nemački narod.

Počinioci nisu prisiljavani da ubijaju. Nikada u istoriji Holokausta Nemaac nije ubijen, poslat u koncentracioni logor, utamničen ili kažnjen na ma kakav ozbiljan način zbog odbijanja da ubija Jevreje. To se nikada nije dogodilo. Štaviše, u mnogim jedinicama oficiri su objavili svom ljudstvu da se ne mora ubijati: u najmanje devet policijskih bataljona ljudi su obavešteni da ne moraju ubijati. Postoji slična evidencija za neke *Einsatzkommandos*. Takođe postoji evidencija da je sam Himler izdavao naređenja da se iz ubijanja izuzmu oni kojima nije bilo do toga.

Treba objasniti da su obični Nemci ubijali, čak i oni koji su znali da to ne moraju činiti. Ali to nije sve. Takođe treba objasniti inicijativu ubica, njihovu revnost i njihovu okrutnost – i da se sve to može pronaći među običnim Nemcima koji su bili počiniooci Holokausta.

Ubijali su po naređenju. Oni koji su imali priliku da ne ubijaju dokazuju nam da nije bilo pri-nude koja bi ih pokretala. Pokazivali su revnost u ubijanju, dobrovoljno se javljajući za operacije ubijanja. Jedan čovek iz 101. rezervnog policijskog bataljona ispričao je: „Prvo i pre svega moram kategorički da ustvrdim sledeće: kad god je nadređeni tražio, bilo je dovoljno dobrovoljaca za streljačke strojeve. Tako je bilo i u Juzefovu“, njihovoj prvoj operaciji ubijanja. „Moram dodati da je, u stvari, bilo toliko dobrovoljaca da su neki morali biti izostavljeni.“

Na Helmbrechtskom maršu smrti, koji je počeo poslednjeg meseca rata, ubijanje je u suštini bilo svojevoljno. Drugog dana marša jedan od Himlerovih ađutanata istupio je pred učesnike u maršu i čuvaru, okupio ih je i objavio im da se više ne očekuje da ubijaju Jevreje, niti da se ophode prema njima rđavo. U stvari, naredio je čuvarima da se lepo ophode prema njima, da se oslobode pendreka koje su nosili i da se, štaviše, do kraja rata lepo ophode prema svojim zatoče-

nicima. Ipak, tokom tri sedmice marša, nemački čuvari, od kojih su polovina bile žene, užasno su mučili žrtve i ubili su 275 od 580 Jevrejki koje su „marširale“. Nisu, međutim, ubili nijednu od otprilike 600 zatočenica koje su izvedena na marša a nisu bile Jevrejke. Ubijalo se nasuprot narednji nadređenih.

Ubice su tragale za svakim skrivenim Jevrejinom i – veoma predano su tragale. Mogu se pročitati memoarski zapisi, čak i svedočenja samih ubica, koji opisuju načine na koje su čistili geta i lovili Jevreje po selima. Čitavo njihovo ponašanje bilo je ponašanje posvećenih ubica.

U situacijama u kojima su Nemci imali blizak kontakt sa žrtvama, bezmalo uvek je bilo okrutnosti. Dakle, nisu bili samo revnosni, već su bili i okrutni. To se dešavalo i u radnim logorima, gde je trebalo da Jevreji rade na ekonomski produktivan način. Jedan bivši čuvar „radnih“ logora u Lublinu, kojeg sam naveo u knjizi, na kraju svoje priče rezimira život u tom logoru rečima: *Schlägereien waren im Lager an der Tagesordnung* – „Prebijanje je u logoru neprestano bilo na dnevnom redu.“ Na već pomenutom Helbrehtskom maršu smrti, starešina žena čuvara priznala je da su sve nemačke žene čuvari, koje su bile obične Nemice, tukle zatočenice svojim štapovima. Razlog za to nije bila nikakva korist, već naprosto

njihova mržnja prema zatočenicama Jevrejka-
ma. Ta okrutnost mora da se objasni, jednako
kao i samo ubijanje.

Moramo priznati da ubice nisu bili automa-
ti, već ljudi koji su odlučili da ubijaju i kako da
se ophode prema jevrejskim žrtvama. Ono što
su odlučili uključivalo je prikazivanje ponosa
zbog svojih dela. Rutinski su fotografisali svoje
operacije ubijanja, kao uspomene koje su delili
sa svojim drugovima. Često su fotografije sni-
mljene protivno naređenju nadređenih koji su
ih zabranjivali. Jedan pripadnik 101. rezervnog
policijskog bataljona svedoči: „Fotografije su
pospremljene visile na zidu i svako je, ako ga je
volja, mogao naručiti njihove kopije. I sâm sam
pribavio te fotografije na takav način, iako nisam
uvek učestvovao u događajima koje fotografije
prikazuju.“ Poput lovaca na safariju, ti su krvni-
ci naručivali uspomene na svoje podvige pri su-
sretu sa jevrejskim „zverima“. A fotografije koje
su ti ljudi snimili često ih pokazuju kao angažo-
vane, čak radosne gospodare, unizitelje i dželate
Jevreja. Jedan od razloga što imamo toliko mno-
go fotografija Holokausta jeste što su ih Nemci
snimali da uspomenom proslave svoja dela.

Svako objašnjenje koje ne može da objasni ra-
zličite odlike Holokausta mora se odbaciti. Ra-
zličite odlike Holokausta koje se moraju uzeti u

obzir ne objašnjava ni prinuda, ni pokornost autoritetu, ni birokratska kratkovidost, ni pritisak vršnjaka, ni lična dobit, niti karijerizam – već, umesto svega toga, tek antisemitizam počinilaca. Antisemitizam počinilaca objašnjava njihovu spremnost da izvrše naređenja i inicijativu koju su preduzimali ubijajući i brutalno se ponašajući prema Jevrejima, kao i njihovu opštu brutalnost. Antisemitizam objašnjava revnost počinilaca i zašto se ova razučena operacija odvijala tako glatko: uverenost u nužnost i pravednost genocida obezbedila je energiju i predanost koju takve operacije zahtevaju. On objašnjava zašto su Nemci, na svim nivoima različitih institucija ubijanja, pokazali tako malo obzira za ublažavanje patnje Jevreja, koje bi tako lako mogli da ublaže oni koji su ubijanje videli kao nezaustavljivo, samo da su želeli da poštede žrtve nepotrebne patnje i bola. On objašnjava zašto je tako malo počinilaca iskoristilo priliku da izbegne ubijanje. Zamislite stravičnost ubijanja nekoga, možda deteta, sa udaljenosti od nekoliko koraka – i kako bi silno svako ko ne odobrava takvo ubijanje želeo da pobegne odatle. Antisemitizam objašnjava zašto je toliko mnogo ljudi koji nisu bili veliki pobornici nacističkog režima, zašto su čak i protivnici nacizma doprineli istrebljenju Jevreja: uverenja Nemaca o Jevrejima mogu

biti različita od njihove procene nacizma. Zbog toga što je eliminatorski antisemitizam bio kulturni kognitivni model Nemačke koji je prethodio političkoj vlasti nacista, predani antinacista je mogao biti predan, strastven rasni antisemita. Ubijanje Jevreja za mnoge je bio čin počinjen ne za nacizam, već za Nemačku.

Treba da prestanemo da karikiramo Nemce. Oni su bili misleća bića, a ne automati. Nemci su imali stavove o tome da li je pokolj Jevreja dobra ili loša stvar. Kada se radi o drugim narodima, uverenja Nemaca uticala su na njihovu spremnost da delaju. Sve i da je naređeno, oni ne bi ubijali Dance ili sve one koji su živeli u Minhenu. Ne bi radosno mučili ma koju ciljnu grupu, baš kao što nemačko medicinsko osoblje i nije mučilo one koje su ubili u takozvanom Programu eutanazije. Stoga, njihova koncepcija žrtve bila je presudna za njihovu spremnost da delaju i za način na koji su delali. To se može ilustrovati izveštajem jednog jevrejskog letopisca, Oskara Pinkusa (Oskar Pinkus). Kada je već jednom ovlašćen da slobodno i autonomno oblikuje postupke Nemaca, moć eliminatorskog antisemitizma da navede Nemce da dobrovoljno, na vlastitu inicijativu, varvarski postupaju prema Jevrejima, bila je takva da su i Nemci koji nisu bili čak ni formalno angažovani u progo-

nu i istrebljenju Jevreja rutinski fizički napadali Jevreje; verbalne napade da i ne pominjemo. Pinkus opisuje paradigmatički događaj. Mladi vojnici, veterani zapadnog fronta, prispevaju u Lošice, varoš od osam hiljada ljudi u regionu Lublina u Poljskoj. Spočetka su postupali učtivo. Onda su saznali da veliku većinu stanovnika varoši čine Jevreji – „i odmah su se preobrazili. Njihovo *Sie* se pretvorilo u *du*; terali su nas da glancamo njihove čizme i batinali nas ukoliko u znak pozdrava odmah ne podignemo šešir.“ Ništa se nije promenilo. Nemci su gledali ljude koji su izgledali potpuno isto kao što su izgledali ranije, ljude koji se nisu ni ponašali drugačije. A ipak se sve promenilo jer su Nemci saznali identitet tih ljudi i, poput njihovih zemljaka širom istočne Evrope, odmah se preobrazili, koristeći ponižavajući vid obraćanja sa *du*, umesto normalnog, s poštovanjem *Sie*, zahtevajući simboličke naklone i prebijajući nevine ljude. Uzgred budi rečeno, to se zbivalo 1940. godine, pre nego što je nastao formalni program istrebljenja. Ta koncepcija žrtava običnih Nemaca bila je apsolutno presudna za njihove postupke, za njihove dobrovoljne i okrutne postupke.

Sva socijalnopsihološka objašnjenja poriču čovečnost počinitelja i žrtava. Tvrdim da svako objašnjenje koje ne uspeva obuhvatiti sposob-

nost aktera da saznaju i da rasuđuju, odnosno da razumeju i imaju stavove prema značaju i moralnosti svojih postupaka, svako objašnjenje koje ne uspeva da se centrira oko uverenja i vrednosti aktera, koje ne uspeva istaći autonomnu snagu motivacije nacističke ideologije, naročito njene središnje komponente antisemitizma – niukoliko ne može uspeti ni da nam kaže mnogo o tome zašto su počinioци postupali onako kako su postupali. Bilo da ignoriše posebnu prirodu postupaka počinilaca – sistematsko ubijanje širokog obima i brutalno postupanje prema ljudskim bićima, muškarcima, ženama i deci – bilo da ignoriše identitet žrtava, svako takvo objašnjenje neadekvatno je iz mnoštva razloga. Sva objašnjenja koja usvajaju ove pozicije, kao što to čine objašnjenja koja su ovde odbačena, pate od dvostrukog neuspeha koji se ogleda u nepriznavanju ljudskog aspekta Holokausta: prvo, čovečnosti počinilaca, odnosno njihove sposobnosti da rasuđuju i izaberu da postupaju nečovečno, i drugo, čovečnosti žrtava, da su počinioци učinili nešto određenim ljudima s njihovim specifičnim identitetima, a ne životinjama ili stvarima.

Forma svih konvencionalnih teorija (prinuda, poslušnost autoritetu, pritisak vršnjaka, birokratska kratkovidost) aistorijska je: prethodna

istorija određene zemlje smatra se irelevantnom. Forma svih konvencionalnih teorija jeste da svaka osoba – Nemač, Danac, Amerikanac, Kinez, iz ovog ili ma kog drugog veka – može da se stavi u istu situaciju i da će učiniti iste stvari bilo kojoj proizvoljno označenoj grupi žrtava.

Ali to nesumnjivo nije tako. U pismu svojoj supruzi, koje je prokrijumčareno iz zatvora, na to je posle rata ukazao Oto Olendorf (Otto Ohlendorf), bivši komandant *Einsatzgruppe D*, koja je pod njegovom komandom poklala desetine hiljada Jevreja u Sovjetskom Savezu: „Suočeni s demonima na delu, koji su se upustili u borbu protiv nas, šta smo drugo mogli uraditi?“ Za Olendorfa i druge počinioce, genocid je bio razumna i neophodna opcija. S obzirom na njihovo temeljno uverenje u ogromnu zloćudnu moć Jevreja, govoreći u ime svih njih, Olendorf se pita „šta smo drugo mogli uraditi“.

Ubice su obično verovalе kako je jevrejski narod zao do srži i krajnje opasan, te da se zato mora eliminisati. Jedan pripadnik policijskog bataljona objašnjava: „Uopšte mi nije padalo na pamet da bi ta naređenja mogla biti nepravедna. Tada sam bio uveren da Jevreji nisu nevini, već krivi. Verovao sam propagandi da su svi Jevreji kriminalci i podljudi i da su uzrok pada Nemačke posle Prvog svetskog rata. Pomisao da se

može odbiti ili izvrdati naredba da se učestvuje u istrebljenju Jevreja zbog toga mi uopšte nije padala na pamet.“ Još jedan genocidni dželat, govoreći u ime sve svoje braće, veli: „Nismo priznavali da su Jevreji ljudska bića.“ Tim rečima on otkriva glavnu pobudu Holokausta i dobrovoljnog učešća običnih Nemaca u neprekidnom zlostavljanju i sistematskom ubijanju Jevreja.

Svako objašnjenje postupaka počinilaca mora odgovoriti na sledeća pitanja. Šta su mislili o svojim žrtvama? Šta su mislili o pokolju? Kako su njihova uverenja uticala na njihove postupke? Ponoviću, ponudio sam vam svoje odgovore.

Sada ću se ukratko osvrnuti na nemačko društvo i upustiti u neke opštije refleksije. Dokazi ukazuju na to da je u poslednjoj deceniji devetnaestog i u prvoj i trećoj deceniji dvadesetog veka eliminatorski antisemitizam bio kulturna norma, da je bio izuzetno rasprostranjen u nemačkom društvu. Tridesetih godina dvadesetog veka to je dovelo do toga da ogromnoj većini nemačkog naroda ne samo da nije bio odbojan radikalni eliminatorski progon Jevreja, već su imali razumevanja za njega, prihvatili ga i čak, kada je reč o mnogima, pomagali ga. Ista uverenja, isti model Jevreja koji čini podlogu te podrške, leže i u osnovi istrebljivačke varijante eliminatorske namere i politike: to kazuje da je istrebljenje zaista

bilo moguće uskladiti s uverenjima svih onih koji su u Nemačkoj delili dominantnu sliku Jevreja. Ako se okrenemo samom genocidu, vidimo da su obični Nemci, odgojeni u toj antisemitskoj kulturi, zlostavljali i ubijali Jevreje dobrovoljno, čak predano. I to su činili zbog svog antisemitizma. Stoga nam oni pokazuju šta su drugi obični Nemci antisemite bili kadri da učine da su se i oni našli u institucijama ubijanja. Jedno od elementarnih pravila zaključivanja, koje nam dozvoljava da ispravno generalizujemo, jeste sledeće: kada se ima reprezentativan uzorak, onda ne samo da se može, nego se, u stvari, mora poopštiti zaključak na širu populaciju. Istraživanje javnog mnjenja zasniva se na tom principu. Reprezentativni, obični Nemci koji su bili ubice, ukazuju na smrtonosni potencijal koji se lako mogao aktivirati i koji je bio svojstven nemačkom antisemitizmu. Ali želim da ovde pojasnim dve stvari. Prva je da se antisemitizam, čak i zarazni, eliminatorski antisemitizam, može ispoljiti s različitim ishodima, u zavisnosti od mnoštva drugih faktora. Drugo, da bi se ispoljio kao sistematski, široko rasprostranjen, održiv i nasilan progon, njega mora aktivirati država.

Nemački eliminatorski antisemitizam imao je višestruk potencijal. Prethodno već postojeći genocidni potencijal koji je bio svojstven elimi-

natorskom antisemitizmu Nemaca, a samim tim i samim Nemcima, može se uočiti u javnom predavanju koje je vodeći protestantski teolog i poznavalac Biblije Gerhard Kitel (Gerhard Kittel) naslovio sa *Die Judenfrage* („Jevrejsko pitanje“) i održao ga 1. juna 1933. godine, da bi ga naknadno i objavio. U njemu je on jasno utvrdio osnove onog nemačkog kulturnog kognitivnog modela Jevreja koji se razvio u devetnaestom veku i koji nije došao na vlast tek s nacistima. On navodi kao opštepoznatu stvar zdravog razuma da su Jevreji raso konstituisano, strano telo unutar Nemačke. Umesto da učine Jevreje podobnijim za nemačko društvo, emancipacija i asimilacija dopustile su Jevrejima da zaraze nemački narod svojom krvlju i duhom, s pogubnim posledicama. Šta bi moglo biti rešenje za „Jevrejsko pitanje“? Kitel razmatra četiri rešenja. On odbacuje cionizam, stvaranje jevrejske države u Palestini, kao nepraktično rešenje. On odbacuje asimilaciju, budući da je sama asimilacija veliko zlo koje ishoduje zagađenjem rasnog soja. Najznačajnije je, međutim, da on izričito razmatra istrebljenje kao moguće rešenje: „Može se pokušati s istrebljenjem [*auszurotten*] Jevreja (pogromi).“ Još uvek nesposoban da zamisli sistematsko istrebljenje koje bi organizovala država, Kitel razmatra istrebljivačko rešenje u svetlu modela pogroma,

što ga vodi odbacivanju istrebljenja kao nepraktičnog rešenja, kao politike koja nije funkcionisala i koja ne može da funkcioniše. Kitel se stoga opredeljuje za eliminatorsko rešenje „statusa gošta“ (*Fremdlingschaft*), odnosno za odvajanje Jevreja od njihovih naroda domaćina. Činjenica da taj ugledni teolog javno razmatra istrebljenje Jevreja već juna 1933. godine, gotovo usputno, bez ikakve velike razrade ili opravdanja, kao normalnu opciju koja se olako raspravlja kada se nastoji oblikovati rešenje „jevrejskog pitanja“, otkriva ubojitost preovlađujućeg eliminatorskog antisemitizma: kako se običnim njegovo raspravljanje moralo činiti običnim Nemcima u Nemačkoj ranih tridesetih godina dvadesetog veka.

Svojim domišljanjima Kitel ukazuje na logiku ili na misaoni proces kroz koji je prošao eliminatorski antisemitizam u pokušaju da shvati koje je najpogodnije eliminatorsko rešenje.

Aktiviranje antisemitizma zavisi od političkog konteksta. Ne kažem da antisemitizam, čak ni ova vrsta virulentnog eliminatorskog antisemitizma, sama sobom proizvodi Holokaust. Nje ga mora da aktivira država. Nacisti su bili najposvećenije antisemite u ljudskoj istoriji. Došli su na vlast i odlučili da pretvore privatnu fantaziju u jezgro državne politike. Bilo je mnogo antisemitizma u drugim evropskim državama, čak

i antisemitizma koji nalikuje na nacizam: zbog toga su Nemci lako pronašli tako mnogo dobrovoljnih pomagača drugde. Ali samo je u Nemačkoj Hitler došao na vlast i samo je Nemačka mogla potpuno da preduzme konačno rešenje „jevrejskog pitanja“. Da bi se Holokaust odigrao, nacistička je država morala mobilisati ljude i organizovati genocid, a ljudi su morali da budu pripremljeni da se mobilišu, to jest morali su biti antisemite; i jedno i drugo bilo je neophodno. I kada je Hitler doneo odluku, antisemitizam je lako aktiviran za pokolj.

Svako objašnjenje Holokausta mora biti u stanju da objasni njegove osobenosti *vis-à-vis* drugih genocida, što uključuje i sveobuhvatnost ubijanja (svaki muškarac, žena i dete Jevrejin morali su biti ubijeni), geografski obim ubijanja, neobičan stepen okrutnosti i fiktivnu prirodu neprijatelja. Da se zadržimo na potonjoj tački. Većina genocida i masovnih pokolja odigrala se u kontekstu nekog stvarnog, objektivnog sukoba oko teritorije, vlasti ili bogatstva. Takvog objektivnog sukoba između Nemaca i Jevreja Nemačke ili Jevreja ostatka Evrope, međutim, nije bilo. Neprijatelj je bio plod mašte Nemaca. Jevrejima se činilo kao da je svet poludeo. Jedan preživeli Jevrejin priseća se vlastitih misli iz oktobra 1942. godine. On se smestio u sklonište u Hrubješovu,

gradu jugoistočno od Lublina, dok su se ubijanje i lov na ljude odvijali oko njega: „Uvek sam iznova bio zatečen time koliko je neverovatno sve to bilo – potpuni stranci su bespoštedno lovili ljude koji im nisu učinili ama baš ništa nažao. Svet je bio lud.“ Ali počinio i svi drugi Nemci koji su delili njihova gledišta svet nisu videli kao lud. U njihovoj fiktivnoj konstrukciji sveta, „bespoštedno loviti ljude koji im nisu učinili ama baš ništa nažao“ bio je razuman čin, čin iskupljenja, neophodan čin da bi se sačuvao nemački narod.

Tek demonološki, eliminatorski antisemitizam objašnjava ovo (ubijanje fiktivnog neprijatelja) i druga pojedinačna svojstva Holokausta: on je proizveo pogon ogromnog broja običnih Nemaca koji su nepokolebljivo, revnosno i dobrovoljno lovili, hapsili, mučili i ubijali na desetine hiljada jevrejskih muškaraca, žena i dece. Rečima bivšeg nemačkog policajca koji je služio u regionu Krakova, oni koji su služili s njim „bili su, s tek nekoliko izuzetaka, sasvim srećni što učestvuju u streljanju Jevreja. Istinski su uživali u tome!“, a njihovo ubijanje motivisala je „velika mržnja prema Jevrejima; to je bila osveta“. Ovaj demonološki, eliminatorski antisemitizam koji je istakao Jevreje, rečima Melite Mašman, kao „aktivnu silu zla čija je opakost bila usmerena protiv prosperiteta, jedinstva i ugleda nemačke

nacije“, bio je, kako kazuje njena prikladna izreka, „deo njihove [njenih roditelja] perspektive koja je uzeta zdravo za gotovo“. Taj antisemitizam nije samo pobuđivao počinioce, one reprezentativne, obične Nemce, nego je i pripremio ogromnu većinu Nemaca – ne samo one koji su slučajno završili u institucijama ubijanja, već ogromnu većinu Nemaca – da postanu Hitlerovi dobrovoljni dželati.

Jedan počinitelj je posle rata opisao svoje buđenje iz tog antisemitskog zanosa. Istina mu se iznenada otkrila, kao bogojavljanje. „Oni nisu bili podljudi, neprijatelji našeg naroda. Nisu bili ‘Jevreji naša nesreća’. Sve je to bila nedostojna laž. Mi sami smo bili naša nesreća.“

KRISTOFER R. BRAUNING

DOBROVOLJNI DŽELATI DANIJELA GOLDHAGENA

U proleće 1990. godine održana je konferencija u kampusu Univerziteta Kalifornija u Los Angelesu, posvećena pitanju „iskušavanja granica reprezentacije“ prilikom pisanja istorije Holokausta. U to vreme sam, u svojoj raspravi o problematičnim izvorima koji se koriste u pisanju istorije 101. rezervnog policijskog bataljona, primetio da „različiti istoričari koji čitaju isti skup ispitivanja ne bi proizveli ili se saglasili oko identičnog skupa ‘činjenica’ – osim elementarnog minimuma – iz kojeg bi se mogao stvoriti (...) narativ događaja“. Takođe sam identifikovao određena pitanja koja su oblikovala konstrukciju mog narativa i zaključio: „Ukoliko bi se postavila druga vrsta pitanja, drugi aspekti svedočenja činili bi se važnijim i

bili bi izabrani umesto ovih; drugačija priča bi bila ispričana.“¹ Moram priznati da u doba kada sam pisao te reči nisam zamišljao da će tako brzo i tako zaoštreno uslediti primer alternativne istorije koji ih potvrđuje, u vidu knjige *Hitle- rovi dobrovoljni dželati: obični Nemci i konačno rešenje* Danijela Goldhagena.

Dva su pitanja oko kojih se mi, u stvari, ne sporimo: naime, oko ekstenzivnog učešća brojnih običnih Nemaca u masovnom ubijanju Jevreja i oko visokog stepena dobrovoljnosti koji su pokazali. To nisu originalni zaključci Danijela Goldhagena, uprkos naduvanim suprotnim tvrdnjama dobrog dela skorašnje promotivne literature. Mi se ne slažemo, međutim, u objašnjenju motivacije koja je stajala iza učešća i dobrovoljnosti tih Nemaca. Šta je srž ovog neslaganja?

Priznajući koliko još uvek malo znamo o motivaciji nenemačkih saučesnika u Holokaustu, naročito istočnoevropskih *Schutz männer*, Danijel Goldhagen poziva na izučavanje „kombinacije kognitivnih i situacionih faktora“ koji su doveli takve počinioce do toga da doprinesu

¹ Christopher R. Browning, „German Memory, Judicial Interrogation, and Historical Reconstruction: Writing Perpetrator History from Postwar Testimony“, u: Saul Friedländer (prir.), *Probing the Limits of Representation: Nazism and the „Final Solution“*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992, str. 30–31.

Holokaustu.² Tu bih sugestiju podržao. Ali Goldhagen ne koristi takav kombinovani pristup za izučavanje nemačkih počinilaca Holokausta. On nedvosmisleno piše: „u pogledu motivacionog uzroka Holokausta, za veliku većinu počinilaca, monokauzalno objašnjenje je dovoljno“.³ To „jedno objašnjenje“ koje je „adekvatno“ jeste „demonološki antisemitizam“ koji je „bio zajednička struktura saznanja počinilaca i nemačkog društva uopšte“.⁴ Budući da su Hitler i Nemci bili „jednomišljenici“⁵ kad su posredi Jevreji, on je morao samo da „oslobodi okova“ ili „pusti s uzice“ njihov „već postojeći, prigušeni“⁶ antisemitizam kako bi se počinio Holokaust.

Prema Danijelu Goldhagenu, dakle, jedno pitanje koje istoričari poput mene ne treba da postavljaju i koje ne traži odgovor glasi: kako su obični Nemci savladali odbojnost i inhibiciju da bi postali profesionalne ubice. Nije bilo odbojnosti, osim puke gadljivosti pred prizorom previše krvi i sukrvice, budući da su obični Nemci „želeli da budu genocidni dželati“.⁷ Pošto im je data pri-

² Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Final Solution*, New York: Knopf, 1996, str. 409.

³ Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 416.

⁴ Ibid, str. 392.

⁵ Ibid, str. 399.

⁶ Ibid, str. 443.

⁷ Ibid, str. 279.

lika, ogromna većina ubijala je s „guštom“;⁸ oni su se „zabavljali“;⁹ oni su uživali; oni su „ubijali iz zadovoljstva“.¹⁰ Oni su to činili „opremljeni sa jedva nešto više od kulturnih predstava koje su tada bile aktuelne u Nemačkoj“.¹¹

Bio sam na pogrešnom putu i postavio pogrešno pitanje, piše Goldhagen, zbog najmanje dva faktora: 1) nisam bio dovoljno rigorozan u isključivanju lažljivih, koristoljubivih i posleratnih svedočenja onih počinitelaca koji su hteli da se oslobode krivice;¹² i 2) naivno sam izučavao te događaje kroz vlastite nenemačke kognitivne naočari umesto da – poput antropologa – otkrivam veoma različit kognitivni svet Nemaca, koji je bio toliko zasićen antisemitizmom da ga je učinio delom „zdravog razuma“ toga doba.¹³

Jedan od načina da se iskuša razilaženje naših gledišta jeste taj da se pogledaju retka svedočenja preživelih Jevreja koji su duže vreme radili među

⁸ Ibid, str. 241.

⁹ Ibid, str. 231.

¹⁰ Ibid, str. 451.

¹¹ Ibid, str. 185.

¹² Daniel Jonah Goldhagen, „The Evil of Banality“, *The New Republic*, 13. i 20. jul, 1992, str. 49–52.

¹³ Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 27, 32–33. Goldhagen smatra da se istoričari moraju otarasiti predstave da su Nemci u Trećem rajhu bili „više ili manje kao mi“ (str. 27), da su „njihova osećanja približno odgovarala našima“ (str. 269). Umesto toga, naučnici treba da im pristupe kao što bi pristupili Astecima, koji su verovali da je ljudska žrtva neophodna da bi izašlo sunce (str. 28).

nemačkim rezervnim policajcima. Moguća su tri komentara o takvim svedocima: 1) oni su bili u poziciji da znaju ambijent i dinamiku takvih jedinica; 2) oni nisu imali motiv sličan motivu nemačke policije da iskrivljuju i falsifikuju svoje svedočenje; i 3) trebalo bi da su bili veoma osetljivi ne sveprisutnost i intenzitet antisemitizma policajaca, a ne slepi za njega.

Dozvolite mi da podelim s vama pismo koje sam primio posle objavljivanja *Običnih ljudi*.

Vaša knjiga me je duboko dirnula, jer sam lično doživeo nemačku *Schutzpolizei*, i ono dobro i ono loše. Kao petnaestogodišnjeg jevrejskog dečaka, *Judenrat* me je poslao, kažnjavajući moga oca, da radim na održavanju u glavnom štabu nemačke policije. Grad koji je tada nazvan Aušvic nije imao tekuću vodu. Nosio sam vodu i polirao njihove čizme do marta 1941. godine, kada je sve jevrejsko stanovništvo moralo da ode. Čitava policijska četa došla je iz grada Valdenburg u Šleziji. Našao sam na ljude koji, prema mom mišljenju, nisu mogli ni mrava da zgaze. Valter Štark, Maks Mecig, Valter Kraus, Jozef Grund, *Polizeimeister* Sebranke, njegov zamenik Orlet i tako dalje. Dvojica među njima bili su voljni da izrade lažne papire i pošalju me kao Polja-

ka da radim u Nemačkoj, očitno znajući šta se sprema. (...) Kao što sam ranije pomenuo, čitava ta četa došla je iz grada Valdenburga. Voljom sudbine, oktobra 1944. godine odveden sam u KL [koncentracioni logor] Valdenburg. Januara 1945. godine odvedeni smo da kopamo takozvane *Panzergraben* [protivtenkovske rovove] na periferiji grada u pravcu Breslava. Dok sam se jedne večeri vraćao u logor, dete se igralo na trotoaru. Prepoznao sam u njemu Horsta Meciga, koga sam sreo s njegovim roditeljima u Aušvicu. Njegov otac Maks Mecig bio je jedan od policajaca. Naravno, znate da nas je čuvao SS. Nisam mogao da odolim i, kada smo došli u istu ravan s dečakom, uzviknuo sam „Horst“. On je na trenutak pogledao i pobegao. Sutradan je tamo stajao sa svojom majkom Elizabet i [ona] je samo klimnula glavom. Tada mi je to veoma mnogo značilo. Sledeća dva meseca ona i njen dečak su stajali tamo: to je bio ogroman podstrek mom moralu. Nikada to neću zaboraviti.

Pitam se šta je bilo s tom policijskom četom ukoliko su bili primorani da urade ono što opisujete u svojoj knjizi. Možda to možete saznati, na čemu bih vam bio zahvalan.¹⁴

¹⁴ Lično pismo J. Heneberga (J. Henneberg) autoru od 21. novembra 1995. godine.

Zapravo ne znam šta je ta četa sredovečnih policajaca iz Šlezije naknadno radila. Ako su bili pozvani da ubijaju Jevreje, mišljenja sam da je, upravo kao i u drugim takvim jedinicama, većina policajaca to i činila, a neki su verovatno bili bezrazložno i neopisivo okrutni. Ali sumnjam da je većina ubijala dobrovoljno i s oduševljenjem, motivisana smrtonosnim demonološkim antisemitizmom koji je Goldhagen ravnomerno pripisao takvim običnim Nemcima.

Znamo, međutim, šta je učinila sredovečna grupa rezervnog sastava policije stacioniranog u beloruskom gradu Mir kada je pozvana da ubija Jevreje. U zimu 1941–1942. godine, ubrzo nakon njihovog dolaska, ta nemačka policija odvela je beloruski *Schutzmänner* u okolna seoska područja da ubijaju raštrkane jevrejske zajednice – da „počiste ravnicu“, kako su to formulisali nemački dokumenti. Avgusta 1942. godine pomogli su likvidaciju jevrejskog geta u Miru. Tokom jeseni koja je usledila angažovani su u zloglasnom „lovu na Jevreje“: pronalazili su, hvatali i ubijali Jevreje koji su umakli prethodnim masakrima. Tu policijsku stanicu onda ne razlikuje od drugih ni njen sastav – nasumično regrutovani sredovečni rezervisti – niti njeni postupci – sistematsko ubijanje Jevreja – već činjenica da je preživeli Jevrejin, Osvald Rufajzen

(Oswald Rufeisen), koji je prolazio kao Poljak, osam meseci radio u stanici kao prevodilac. Kako je on opisao ambijent i dinamiku te ispostave žandarmerije u Miru? Nekama Tek (Nechama Tec), u svojoj knjizi *U lavljoj jazbini*,¹⁵ izveštava da je, prema Rufajzenu, postojala:

vidljiva razlika u učešću Nemaca u antijevrejskim i antipartizanskim pokretima. Odabranih nekoliko Nemaca, tri od trinaest, dosledno se uzdržavalo od toga da postane deo bilo koje antijevrejske ekspedicije... Čini se da ih niko nije uznemiravao. Niko nije govorio o njihovim izostancima. Kao da su imali pravo na apstinenciju.

Među tim sredovečnim žandarmima koji su bili prestari da bi bili interesantni vojsci, Rufajzen je zapazio oduševljene i sadistički nastrojene ubice, uključujući i drugog u lancu komande Karla Šulca (Karl Schultz), koji je opisan kao „zver u obliku čoveka“. „Nisu, međutim, svi žandarmi bili tako oduševljeni u pogledu ubijanja Jevreja kao Šulc“, primećuje Tek. Kada je reč o stavu policajaca prema ubijanju Jevreja, ona neposredno citira Rufajzena:

¹⁵ Nechama Tec, *In the Lion's Den*, Oxford: Oxford University Press, 1992, str. 102–104.

Bilo je jasno da postoje razlike u njihovim gledištima. Mislim da nisu smatrali čistim čitavo to preduzimanje antijevrejskih zahvata, preduzimanje istrebljenja Jevreja. Operacije koje su preduzimale protiv partizana nisu bile u istoj kategoriji. Sukobljavanje s partizanima smatrali su bitkom, vojnim pokretom. Ali pokret protiv Jevreja bio je nešto što su možda doživljavali kao „prljavo“. Imam utisak da su osećali kako je bilo bolje ne raspravljati o tome.

Ukratko, Rufajzenovo svedočenje o ispostavi žandarmerije u Miru – ni zaraženo lakovernim prihvatanjem posleratne nemačke lažljivosti niti slepo za kognitivni svet Nemaca pre 1945. godine – ne potvrđuje sliku ljudi koji su jednoobrazno obuzeti „smrtonosnim, halucinantnim viđenjem Jevreja“ i koji su svoje ubijanje Jevreja videli kao „čin iskupljenja“.¹⁶

Da bi održao svoju sliku jednoobraznosti i sveukupnosti, Goldhagenu je naročito stalo da diskredituje procenu koju sam se odvažio izneti u *Običnim ljudima*, da je nekih deset do dvadeset procenata rezervnih policajaca odbijalo ili izvrđavalo naređenja i da su postali „nestrelci“. To je procena, kaže on, koja se ne zasniva na do-

¹⁶ Daniel Jonah Goldhagen, „The Evil of Banality“, *The New Republic*, 13 i 20 jul, 1992, str. 49–52.

kazima.¹⁷ Napomenuo bih u tom smislu da, čak i u vlastitom objašnjenju Helmbrechtskog marša smrti, on ukazuje na manjinu starijih čuvara koji su, prema jednom jevrejskom svedoku, „najvećim delom bili dobroćudni i nisu nas tukli niti na drugi način mučili“.¹⁸ A prema Rufajzenu, tri od trinaest Nemaca rezervnog sastava policije u Miru, dakle dvadeset tri procenta, nije učestvovalo u ubijanju Jevreja. To bi govorilo da moja procena, na kraju krajeva, i nije tako proizvoljna i neverovatna.

Broj onih koji nisu pucali možda nije bio visok, ali je ta stavka važna. Postojanje i neznatne manjine onih što nisu pucali ukazuje na postojanje jedne veće grupe prilagodljivih koja potiče iz ravnodušne većine nemačkog društva, ljudi koji nisu delili ideološke prioritete režima ali su, uprkos početnom opiranju i manjku oduševljenja, postali ubice. Taj pristup je u skladu s tumačenjima koja su unapredili tako različiti istoričari nemačkog javnog mnjenja kao što su Ijan Keršou, Oto Dov Kulka (Otto Dov Kulka) i Dejvid Bankijer. Citiraću Bankijera, koji ni na koji način ne umanjuje dosege antisemitizma među nemačkim stanovništvom: „Obični Nemci su znali kako da razlikuju prihvatljivu diskrimi-

¹⁷ Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 551, fusnota 54.

¹⁸ *Ibid.*, str. 360.

naciju (...) od neprihvatljivog užasa genocida... Što se više vesti o masovnom ubijanju probijalo, to je manje javnost želela da bude uključena u konačno rešenje jevrejskog pitanja.¹⁹ Ako je takva grupa „ravnodušnih“ Nemaca obezbedila autonomiju ne samo režimu da sprovede genocidnu politiku već i mnogim ubicama, onda će se žiža objašnjenja pomeriti s Goldhagenovog jedinstvenog kognitivnog modela koji proizvodi jednoobraznu grupu dobrovoljnih ubica na kombinaciju ideoloških i situacionih faktora koji su omogućili popularnom, ideološki rukovodjenom, diktatorskom režimu i njegovim tvrdokornim sledbenicima da mobilišu i iskoriste ostatak društva za svoje ciljeve. U takvom pristupu antisemitizam jamačno neće izostati, ali neće biti ni dovoljan za objašnjenje.

Dozvolite mi da se okrenem drugom pitanju: naime, uporednom tretmanu jevrejskih i neje-

¹⁹ David Bankier, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism*, Oxford: Oxford University Press, 1992, str. 151–152. Goldhagenov pokušaj da odbaci pojam „ravnodušnosti“ (str. 439–441) čini mi se sasvim neubedljivim. Na primer, raspravljajući o izveštaju koji opisuje nemačke reakcije na deportaciju kao *teilnahmslos*, on se protivi Keršakovom prevodu tog termina sa „ravnodušno“ i predlaže umesto toga reč „bezosečajno“ (str. 592, fusnota 46). Ta rasprava o nijansama prevoda niukoliko ga ne sprečava da zaključi nešto neuporedivo opštije. Naime, „uz neke izuzetke, deportacije (...) su bile veoma popularne u narodu“ (str. 104–105).

vrejskih žrtava. Goldhagen u više navrata – i u većini slučajeva, mislim, ispravno – zaključuje da su Jevreji sistematski tretirani lošije od drugih užasno zlostavljanih žrtava nacista. On tu razliku pripisuje ne toliko Hitlerovim prioritetima i politici režima već opet pre sveopštem smrtonosnom antisemitizmu običnih Nemaca. On nagoveštava da oni nisu mogli na sličan način postupati prema drugim žrtvama.

U jednom od primera Goldhagen napominje da je major Trap (Trapp) plakao kada je 101. rezervni policijski bataljon sproveo svoju prvu odmazdu i streljao Poljake u selu Talcin septembra 1942. godine. U isto vreme, primećuje on, policajci su nemilosrdno deportovali ili na licu mesta ubijali čitavo jevrejsko stanovništvo u tom regionu. Nevoljni da ubijaju Poljake, oni su istovremeno „gasili svoju žeđ za jevrejskom krvlju“.²⁰ Ali Goldhagen poredi „babe i žabe“. Trap je takođe plakao pre i tokom sprovođenja početnog masakra Jevreja u Juzefovu. Više, međutim, kazuje ponašanje sredovečnog rezervnog sastava policije u narednim akcijama odmazde protiv Poljaka, koje Goldhagen ne pominje. Januara 1943. godine grupa rezervnog sastava policije spremala se da poseti bioskop, kada su primili vest da su poljski napadači ubili nemačkog

²⁰ Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 240–241.

policaјca. Ti ljudi su požurili u selo Njizdov da sprovedu odmazdu, ali su otkrili da su, u očekivanju nemačke reakcije, svi osim najstarijih stanovnika sela pobjegli. Iako je usred ove akcije stigla vest da je nemački policajac bio samo ranjen, a ne ubijen, Nemci su ubili dvanaest od petnaest stariјih Polјaka – uglavnom žena – i spalili selo pre nego što su otišli u bioskop.²¹

Može li se s pouzdanjem tvrditi, kao što Goldhagen tvrdi, da ti ljudi ne bi sistematski ubijali poljske muškarce, žene i decu ukoliko bi to bila politika režima? Goldhagen ne ignoriše činjenicu da su milioni ruskih ratnih zarobljenika stradali u nemačkim logorima, da je slovensko stanovništvo redovno bilo podvrgavano selektivnim masakrima, te da su „Cigani“ i mentalno i fizički hendikepirani Nemci sistematski ubijani. Svako od tih masovnih ubistava, primećuje on, imalo je vlastitu ideološku osnovu.²² A ipak, *Wehrmacht*-ovi masakri italijanskih ratnih zarobljenika (samo nekoliko dana ranije saveznika) 1943. godine,²³ masakri seljana u centralnoj

²¹ Svedočenje Bruna P. (Bruno P.) *Staatsanwaltschaft Hamburg*, 141 Js 1957/62 (dalje u tekstu se navodi kao HW), 1925–1926. Ovog svedoka, kada je reč o drugim stvarima, Goldhagen smatra pouzdanim.

²² Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 410.

²³ Menachem Shelah, „Die Ermordung italienischer Kriegsgefangener durch die Wehrmacht – September–November 1943“, u: Hannes Heer & Klaus Naumann (priř.),

Italiji u leto 1944. godine,²⁴ kao i ubijanje grčkih muškaraca, žena i dece u selu Komeno,²⁵ ukazivali bi da ni jedinstvena vrsta nemačkog anti-semitizma, niti čak dugovečni nemački stavovi prema inferiornosti Slovena ili „eugenika“ nisu bili suštinski motiv Nemaca da izvrše ratnodopske masakre, ukoliko ih je ozakonio režim.

Treće pitanje odnosi se na nenemačke počini-
oce i značaj situacionih faktora. Goldhagen tvrdi:
„Zbog toga što svako konvencionalno objašnjenje
eksplicitno ili implicitno pretpostavlja univerzal-
ne odlike ljudi, ta konvencionalna objašnjenja
trebalo bi da važe za sve ljude koji bi se mogli
naći u koži počinilaca. Ali to je očito i neporecivo
pogrešno.“²⁶ Pomisao da su obični Danci ili Itali-
jani mogli postupati kao Nemci, kaže on, „nateže
verodostojnost preko granice pucanja“.²⁷

Dozvolite mi da ispitam jedan primer kros-
kulturnog poređenja koji sugerise drugačije.
Pored sredovečnih rezervista iz severne Nemač-

Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944,
Hamburg: Hamburger Edition, 1994, str. 191–207.

²⁴ Michael Geyer, „Es muss daher mit schnellen und drakonischen Massnahmen durchgegriffen werden“, u: *ibid.*, str. 208–238.

²⁵ Mark Mazower, „Military Violence and National Socialist Values: The Wehrmacht in Greece 1941–1944“, *Past and Present* 134, februar 1992, str. 129–158.

²⁶ Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 389.

²⁷ *Ibid.*, str. 408.

ke, 101. rezervni policijski bataljon sačinjavao je i kontingent mladića iz Luksemburga, koji je Treći rajh anektirao 1940. godine. Prisustvo Luksemburžana u 101. rezervnom policijskom bataljonu nudi istoričarima neobičnu priliku za „kontrolisani eksperiment“ merenja uticaja istih situacionih faktora na ljude različitog kulturnog i nacionalnog zaleđa.

Problem je oskudica svedočenja. Samo je jedan nemački svedok detaljno opisao učešće Luksemburžana u dejstvima bataljona.²⁸ Prema tom svedoku, Luksemburžani su pripadali prvoj četi, vodu poručnika Buhmana (Buchmann). Noć pre prvog masakra u Juzefovu, poručnik Buhman je bio jedini oficir koji je rekao da ne može narediti svojim ljudima da ubijaju nenaoružane žene i decu i zatražio drugi zadatak. Bio je zadužen za odvođenje radno sposobnih Jevreja u Lublin, a prema rečima svedoka, čuvare su obezbedili Luksemburžani pod njegovom komandom. Dakle, oni nisu učestvovali u masakru.

Posle toga, poručnik Buhman je nastavio da odbija učešće u svim dejstvima protiv Jevreja. Međutim, pripadnici njegovog voda, uključujući i Luksemburžane, nisu bili izuzeti. Prema rečima svedoka, kapetan čete je veoma pažljivo

²⁸ Svedočenje Hajnriha E. (Heinrich E.), HW, 2167, 2169, 2172, 3351.

odabirao ljudstvo za zadatke. „Stariji ljudi su uglavnom ostajali u pozadini“, primetio je. Naprotiv, „*Luksemburžani su zapravo učestvovali u svakoj akciji* ([kurziv moj]. Za te mlade ljude koji su bili u svojim dvadesetim godinama to je predstavljalo pitanje karijere policajaca države Luksemburg.“ Prema ovom svedočenju, čini se da su Luksemburžani postali udarna trupa prve čete jednostavno zbog svoje mladosti i većeg policijskog iskustva i obuke, bez obzira na nedostatak jedinstveno nemačkog antisemitizma.

Nijednog Luksemburžanina 101. rezervnog policijskog bataljona nisu ispitivali nemački istražitelji. Međutim, njih dvojica, Žan Hajnen (Jean Heinen) i Rože Vitor (Roger Wietor), napisali su kratak izveštaj o svojoj službi u nemačkoj policiji za vreme rata, koji je objavljen u Luksemburgu 1986. godine.²⁹ Prema tom iskazu, dotični Luksemburžani nisu bili karijerni policajci već predratni dobrovoljci u vojsci Luksemburga – takozvana „Četa dobrovoljaca Luksemburga“. Tih petnaest Luksemburžana, starosne dobi između dvadeset godina i dvadeset četiri godine, poslani su u Hamburg počet-

²⁹ L. Jacoby i R. Trauffler (prir.), *Freiwellegekompanie 1940–1945*, Luxembourg: St. Paul, 1986, tom II, str. 207–221. Veoma sam zahvalan dr Polu Dostertu (Paul Dostert), luksemburškom predstavniku u Međunarodnom odboru za istoriju Drugog svetskog rata, što me je opskrbio ovim materijalom.

kom juna 1942. godine. Jedan se tamo razboleo, ali su 21. juna preostala četrnaestorica otišla sa 101. rezervnim policijskim bataljonom za lublinski okrug.

Izdvajaju se dva aspekta Hajnenovog i Vitorovog izveštaja. Prvo, oni su prikazali sebe kao žrtve i nemačke regrutacije i strahota rata. Drugo, obojica su prikazala dejstva Luksemburžana tako kao da ona nisu dosledno podržavala nemački cilj. Lokalno stanovništvo Poljske lako je moglo razlikovati Luksemburžane od Nemaca jer su „potonji, isključivo rezervisti, bili dvostruko stariji od nas“.³⁰ Tako su se Luksemburžanima obratili pripadnici poljskog pokreta otpora, a Vitor tvrdi da im je obezbedio obaveštenja o nastupajućim pretresima i hapšenjima, kao i zaplenjeno oružje i municiju, pritom veoma rizikujući vlastitu bezbednost.³¹ Hajnen je tvrdio da Luksemburžani kojima je bila dodeljena dužnost opsluživanja mitraljeza u više navrata nisu pucali u borbenim dejstvima i lažirali su da se oružje zaglavilo – jer bi posada mitraljeza odmah privukla koncentrisanu neprijateljsku paljbu i trpela suviše gubitke.³² Počevši od juna 1944. godine, pet Luksemburžana je uspešno de-

³⁰ Ibid., str. 209 (Hajnenovo svedočenje).

³¹ Ibid., str. 221 (Vitorovo svedočenje).

³² Ibid., str. 212 (Hajnenovo svedočenje).

zertiralo, a druga dvojica ubijena su u pokušaju da prebegnu Rusima.³³

Najznačajnije je pak to da, s obzirom na ono što sada znamo o misiji tog bataljona u Poljskoj, nijedan izveštaj ne pominje čak ni prisustvo Jevreja, a još manje učešće bataljona u njihovom masovnom ubijanju. U najboljem slučaju, postoji blagi nagoveštaj u nekoliko Hajnenovih komentara. On napominje da je bataljon bio angažovan u brojnim dejstvima, ali da su Luksemburžani prve gubitke trpeli tek sredinom 1943. godine.³⁴ Ranija dejstva, tako, nisu obuhvatala žestoke borbe protiv partizana. Prećutni konsenzus o ćutanju o tome u njihovim razgovorima pojavio se u posleratnom razdoblju, zaključuje on. „Kada se sada slučajno sretnemo, više ne pričamo o našem službovanju u Poljskoj; najviše o čemu progovorimo jesu velike količine votke koje su nam mnogo puta pomogle da prebrodimo teška razdoblja.“³⁵

Mišljenja sam da se iz ćutanja nemačkih i luksemburških svedočenja može izvesti vrlo jak argument. Luksemburžani su detaljno opisali svaki aspekt disidentskog ponašanja koji su mogli. Da su bili među nestrelcima u antijevrej-

³³ Ibid., str. 212–217 (svedočenje Vitora).

³⁴ Ibid., str. 209 (svedočenje Hajnena).

³⁵ Ibid., str. 219 (svedočenje Hajnena).

skim akcijama, ne bi li to pripisali sebi u zaslugu u posleratnim izveštajima? Mnogi nemački svedoci dvadeset godina kasnije još uvek mogu da se sete pripadnika njihovog bataljona koji nisu pucali, a Luksemburžani ipak u tom pogledu nisu izmamili nikakav komentar. Da li Luksemburžani nisu ostavili trag sećanja i nisu izazvali nikakav komentar nemačkih svedoka šezdesetih godina dvadesetog veka upravo stoga što su se ponašali kao i većina njihovih nemačkih drugova 1942. godine?

Mišljenja sam da osnovna pitanja i dalje ostaju: kako i zašto su obični ljudi – poput *Schutzpolizei* u Aušvicu, ljudi koji „nisu mogli ni mrava da zgaze“, žandarma u Miru koji su akcije protiv Jevreja smatrali „prljavim“ i Luksemburžana u 101. rezervnom policijskom bataljonu – postali ubice u Holokaustu? Ne mislim da je ispravan odgovor: oni su „želeli da budu genocidne ubice“ zato što su, što se tiče Jevreja, bili „jednomišljenici“ sa Adolfom Hitlerom. Demonološki antisemitizam zapravo nije dovoljno objašnjenje.

Želeo bih sada da se s posebnih pitanja i primera okrenem širem pristupu, ispitujući kako je Danijel Goldhagen konstruisao svoju istoriju Nemaca i Holokausta. Njegova poglavlja o nemačkom antisemitizmu pre Holokausta primer su onoga što bih nazvao istorija „ključaonice“:

on posmatra događaje kroz jednu usku osmatračnicu koja blokira kontekst i perspektivu. U Goldhagenovoj carskoj Nemačkoj konzervativci i *Volkish* nacionalisti sačinjavaju ogromnu većinu, liberalna elita tanku manjinu koja, umesto katolika, vojuje *Kulturkampf* protiv Jevreja, dok su socijalisti nevidljivi. Društvo nije rastrzano socijalnim i ideološkim podelama, već je ujedinjeno u svom antisemitskom konsenzusu, iako ga privremeno ometa „lažna svest“ narastajuće zabrinutosti za pitanja spoljne politike uoči Prvog svetskog rata.³⁶ Pristup ključaonice Goldhagena neizbežno vodi ka zaključku da je antisemitizam „više ili manje upravljao idejnim životom građanskog društva“ prednacističke Nemačke.³⁷ Blokirani za programe za kojima su žudeli pod ograničenjima koje su nametnule carska i vajmarska vlada, Nemci su „izabrali“³⁸ Hitlera na vlast, jer je „središnji položaj antisemitizma u

³⁶ U vezi s pitanjem ideološke podele *versus* konsenzus, naveo bih i zaključak Roberta Melsona (Robert Melson) da je moderni genocid proizvod rata (često građanskog rata) i revolucije. Genocidni režimi su i oni revolucionarni režimi koji nastoje da obnove nacionalni identitet i nametnu novi ideološki konsenzus. Takva situacija je sve samo ne indikativna za već postojeći ideološki konsenzus. Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.

³⁷ Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 106.

³⁸ Ibid, str. 419.

svetonazoru, programu i retorici njegove stranke (...) odražavao raspoloženje nemačke kulture“.³⁹ Holokaust je predstavljao podudarnost Hitlera i običnih Nemaca; na kraju krajeva, sistem logora, oštrica nacističke revolucije, pokazao je „ne samo pravo lice nacizma nego i Nemačke“.⁴⁰

Dozvolite mi da razjasnim o čemu ovde nije reč. Mnogi istoričari bi se saglasili da se u Nemačkoj devetnaestog veka društvo najsnažnije suprotstavljalo jevrejskoj emancipaciji i da je antisemitizam u nemačkoj kulturi bio rašireniji i vidljiviji nego u zapadnoj Evropi. Mnogi istoričari bi se saglasili da je to bio jedan element političke kulture netrpeljivosti koji je zauzvrat bio sastavni deo nemačkog *Sonderweg*-a. Mnogi istoričari bi se, najzad, saglasili da je nemački antisemitizam doprineo oblikovanju one političke klime u kojoj je nacionalsocijalizam došao na vlast. Ali Danijel Goldhagen se zalaže za gledište koje daleko nadmašuje takve nalaze. Zarazni, smrtonosni antisemitizam istinski je lajtmotiv sto pedeset godina nemačke istorije, a ne samo Hitlerove ideologije.

Pogled na nemačku istoriju kroz ključaonicu Danijela Goldhagena, naravno, nije slučajan u odnosu na ono što sledi. Samo istorija moderne

³⁹ Ibid, str. 82.

⁴⁰ Ibid, str. 460.

Nemačke koja je konstruisana na takav način čini prihvatljivim njegovo kasnije tumačenje. Ali mislim da se treba zapitati, ako je Goldhagen posmatrao modernu nemačku istoriju kroz tu ključaonicu, nije li na isti način video i opsežno posleratno svedočenje koje je konsultovao? U stvari, on ne ostavlja čitaocu prostor ni za kakvu sumnju.

U dodatku o metodologiji na kraju svoje knjige Goldhagen iskreno priznaje da je rigorozno isključivao svako nepotkrepljeno svedočenje počinioaca za koje je smatrao da je smeralo da ga oslobodi krivice. Goldhagen tvrdi da bi drugačije postupanje bilo ekvivalentno pisanju „istorije kriminala u Americi uz oslanjanje na izjave koje su zločinci dali policiji, tužiocima i sudijama“.⁴¹ To je samo jedan od brojnih slučajeva u ovoj knjizi u kojima Goldhagenova argumentacija počiva na lažnoj dihotomiji, oslikavajući svaku poziciju osim vlastite kao suprotstavljenu i očigledno neodrživu krajnost.⁴² Čineći to, Goldhagen de-

⁴¹ Ibid., str. 463.

⁴² Ponekad su Goldhagenove lažne dihotomije relativno bezazlene, kao kada zastupa uverenje o konstantnosti Hitlerovog eliminatorskog antisemitizma, postavljajući apsurdnu suprotnost: „On nikada nije ozbiljno razmotrio ili predložio da Nemci mogu da žive zajedno i u skladnom miru s Jevrejima“ (str. 134). Drugde su implikacije argumenta lažne dihotomije ozbiljnije. Mora biti da su rezervni policajci odobravali masovno ubistvo, tvrdi on, zato što ih nije motivisala „solidarnost s Jevrejima“ (str. 549, fusnota

lotvorno ignoriše mogućnost da istoričar promišljeno prihvati neko svedočenje koje oslobađa svedoka optužbe i koje nije potkrepljeno u konkretnom slučaju, ali je potkrepljeno drugim svedočenjem koje se tom prilikom pojavilo. Goldhagenov pristup isto tako onemogućuje istoričarima da selektivno koriste neobično detaljno i živopisno svedočenje za koje se „oseća“ da je verodostojno, naročito u poređenju s formalizovanim i transparentno nepoštenim svedočenjem koje se tako često sretalo.

Dozvolite mi jedan dramatičan primer. Jedan rezervni policajac, koji je ispitivan novembra 1964. godine, tvrdio je da se seća samo nekoliko manjih akcija deportacije. „Možda zvuči neverovatno, ali je istina“, insistirao je na tipičan način za poricanje počinilaca.⁴³ Dva dana kasnije isti čovek se nepozvan pojavio i do bolnih detalja dosetio svog doživljaja u šumi pored Juzefova.

Streljanje ljudi mi je bilo toliko odvratno da sam promašio četvrtog čoveka. Jednostavno više nisam mogao precizno da ciljам. Odjed-

41). Mora biti da su oni imali genocidna uverenja zato što – „Nacističko rukovodstvo, kao i druge genocidne elite, nikada nisu primenile (...) veliku količinu prinude koja bi bila neophodna da se pokrenu desetine hiljada ne-antisemitskih Nemaca da ubiju milione Jevreja“ (str. 418–419).

⁴³ Svedočenje Franca K. (Franz K.), HW, 2474–80.

nom sam osetio mučninu i pobegao s mesta streljanja. I baš sada sam se izrazio pogrešno. Nije da nisam više mogao precizno da ciljам, već će pre biti da sam četvrti put namerno promašio. Onda sam utrčao u šumu, povraćao i seo pod jedno drvo. Da bih bio siguran da nikoga nema u blizini, glasno sam viknuo, jer sam želeo da budem sam u šumi. Danas mogu reći da sam potpuno izgubio živce. Mislim da sam ostao sam u šumi neka dva ili tri sata.

Zatim je nastavio da objašnjava svoj neobični povratak u kancelariju istražitelja. „Danas sam se opet pojavio ovde da bih se oslobodio onoga što sam upravo rekao... Razlog mog povratka bio je da rasteretim svoju savest.“⁴⁴

Ovu vrstu svedočenja Goldhagenova metodologija isključuje, a rezultat je neka vrsta „metodološkog determinizma“. Odbacujući mnogo toga što bi moglo ponuditi neku teksturu i diferencijaciju u prikazivanju nemačkih ubica, ostavljen je skoro jedino s onim priznanjima koja potvrđuju hipotezu s kojom je i počeo svoje istraživanje⁴⁵ i svoj neprekidni prikaz nemačke jednoobraznosti. S obzirom na svoju metodolo-

⁴⁴ Svedočenje Franca K., HW, 2482–87.

⁴⁵ Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 463.

giju, jedva da je i mogao da dospe i do kakvog drugačijeg zaključka.⁴⁶

Zaista, u srži Goldhagenove interpretacije je taj jednoobrazni prikaz Nemaca: neizdiferenciranih, nepromenljivih, opsednutih jednom, monolitnom kognitivnom perspektivom. Kada se udruži s njegovim hotimice živopisnim opisima užasnih događaja ubistava i mučenja,⁴⁷ kumulativni emotivni efekat je neodoljiv. Nijednom dok sam čitao tih šeststo stranica uopšte mi nije palo na pamet da postavim pitanje počilaca: „Šta bih učinio na njihovom mestu?“ Upravo njihovo mesto ili situaciju, Goldhagen, naravno, smatra irelevantnim; važna su jedino njihova uverenja, s jedne, i njihovi užasni postupci, s druge strane – a i jedno i drugo je potpuno tuđe. „Obični Nemci“ Danijela Goldhagena – jednoobrazni i tuđi – zapravo su dehumanizovani, uprkos njegovom poricanju: „Nemci ne treba da budu karikirani.“⁴⁸

⁴⁶ Goldhagen je selektivan u svom tretmanu dokaza i na druge načine. Svedočenja koja se ne uklapaju u njegovu tezu jednoobrazne dobrovoljnosti i zanosa smatraju se „mutnim“ i „površnim“. Ibid. str. 204, 535 (fusnota 4) i 541 (fusnota 74).

⁴⁷ Ibid, str. 22.

⁴⁸ Ibid, str. 382. Ne nalazim da je uverljiva Goldhagenova tvrdnja da tumačenja drugih, a ne njegova, poriču čovečnost počilaca (str. 392). Goldhagenova dehumanizacija Nemaca ima ključni značaj za razumevanje načina na koji on konstruiše istoriju jedinica za ubijanje, poput 101. rezervnog policijskog

Osim što dehumanizuje počinioce, Goldhagen uvek iznova definiše istorijske situacije koje analizira jednodimenzionalno, što će reći kao probne testove isključivo slučajeva antisemitskih uverenja počinilaca, istrgnutih iz ma kakvog situacionog i komparativnog konteksta. Na primer, Mark Mazover (Mark Mazower) je izučavao *Wehrmacht*-ov masakr grčkih muškaraca, žena i dece u selu Komeno.⁴⁹ Poput Goldhagena, on je zaključio da je većini počinilaca

bataljona. U drugim slučajevima, Goldhagen nije neosetljiv na značaj pritiska situacije. On piše o nemačkim Jevrejima: „Pritisak na Jevreje koji su imali značajna kulturna postignuća da se odreknu svog judaizma, pritisak koji je došao iz šireg nemačkog *milieu*-a, bio je toliko velik da se, prema procenama, sredinom devetnaestog veka dve trećine u kulturi istaknutih Jevreja preobrati u hrišćane“ (str. 61). To nije bila stvar prisilnog preobraćenja u smislu kobne pretnje. A ipak je jasno da podleganje takvim pritiscima ni na koji način ne implicira da su ti nemački Jevreji „želeli“ da se preobrate, da su to učinili „dobrovoljno“ i „oduševljeno“, a još manje da se njihovi postupci mogu tumačiti samo kao odraz snažnog prihvatanja hrišćanskih uverenja. U ovom slučaju Goldhagen je savršeno sposoban da razume da bi bilo apsurdno artikulirati odluku Jevreja iz sredine devetnaestog veka da se preobrate isključivo u smislu religioznih uverenja. Ovde Goldhagen nema poteškoća da razume da ljudi ne prave izbore između kojih biraju, da izbor ne odražava uvek volju i odobravanje, da uverenje i delanje nisu uvek srazmerni. Ovde je on kadar za empatiju sa subjektima, za svoje smeštanje u njihovu situaciju, za osećanje njihovih frustracija i aspiracija.

⁴⁹ Mark Mazower, „Military Violence and National Socialist Values: The Wehrmacht in Greece 1941–1944“, *Past and Present* 134, February 1992, str. 129–158.

ubijanje žena i dece predstavljalo mnogo veću teškoću nego ubijanje muškaraca. Ali Goldhagen se odmah pomera s pitanja dobi i roda da bi se usredsredio na etničku pripadnost i iznudio zaključak: zbog toga što su posebno pomenuli žene i decu, počinioci nisu imali problem s ubijanjem Jevreja uopšte.⁵⁰ To se zauzvrat, naravno, priziva da podrži njegovu opštu tezu o širokom odobravanju istrebljenja. Uzimanje svedočanstva o poteškoćama policajca da ubija jevrejske žene i decu i njegovo pretvaranje u sholastički argument za široko nemačko odobravanje Konačnog rešenja, simptomatično je za pristup ove programski vođene knjige jednog pitanja.

Uticao Goldhagenove jednodimenzionalne analize naročito je presudan za njegovo odbacivanje pitanja konformizma i pritiska vršnjaka. Ako

⁵⁰ Goldhagen, *Willing Executioners*, str. 541, fusnota 69. Još jedan primer Goldhagenovog nametanja nekomparativne analize događaja sa samo jednim pitanjem na umu jeste njegov tretman Trapovog govora u Juzefovu. Trap – major koji plače – postaje Gebels (Goebbels) iz poslednjih dana, koji u ljudima proračunato aktivira ukorenjenu antisemitsku predstavu jevrejstva kao pretnje svetu, pozivajući se na savezničko bombardovanje nemačkih žena i dece (str. 404–405). A ipak, isto tako je pozivanjem na savezničko bombardovanje nemačkih žena i dece *Wehrmacht* podsticao nemačke trupe na drastične represivne mere prema italijanskim civilima (Geyer, str. 231). Uporedna perspektiva razjašnjava da je savezničko bombardovanje civila u Nemačkoj korišćeno da opravda nemački pokolj nenaoružanih civila, bez obzira na identitet žrtve.

se ljudi koji se plaše vide kao kukavice a ne kao „jevrejoljupci“, tvrdi Goldhagen, to „može samo da znači“ da postoji „jedan u suštini neupitni konsenzus o pravednosti istrebljenja“ u okviru jedinice. „Da Nemci zaista nisu odobravali masovne pokolje, onda pritisak vršnjaka ne bi navodio ljude da ubijaju protiv svoje volje.“⁵¹ Ali to pretpostavlja da je ono što je jedino interesantno Goldhagenu – naime probni slučaj antisemitizma usled jevrejskog identiteta žrtava – bilo takođe presudno za policajce 101. rezervnog policijskog bataljona. Da li su počinioци bili zainteresovani prevashodno za sudbinu, a mnogo manje za identitet svojih žrtava, ili pak za predstojeću proveru njihovih individualnih sposobnosti da izvrše prvi težak ratni zadatak koji je dodeljen bataljonu na okupiranoj teritoriji? Kada je policajac, koga Goldhagen navodi kao posebno iskrenog, upitan zašto nije prihvatio Trapovu ponudu, on je odgovorio: „Mislio sam da mogu vladati situacijom i da, i bez mene, Jevreji svejedno neće umaći situaciji.“⁵² Nisu žrtve, nego je on bio središte svog interesovanja. Goldhagen s pravom tvrdi da etnički identitet žrtava ne treba zanemariti, ali to ne opravdava zanemarivanje svih drugih faktora, osim identiteta žrtava.⁵³

⁵¹ Ibid., str. 251, 383–384.

⁵² Svedočenje Ervina G. (Erwin G.), HW, 1640.

⁵³ Goldhagen piše da „zločini poslušnosti (...) zavise od postojanja povoljnog društvenog i političkog konteksta, u kojem

Jedan očigledan situacioni faktor koji Goldhagen dosledno ignoriše jeste sama diktatura. On proglašava režim i diktatorskim i konsenzualnim, ali analizira nemačko ponašanje kao da nije bilo diktature i kao da je svaki izraz u njoj bio spontan i slobodan. Epidemija licemerja u praktično čitavom javnom diskursu, te korupcija iskrenosti u javnom ponašanju koju to izaziva, jedno je od obeležja moderne diktature. U diktaturi koja je nastojala da proizvede i orkestrira vidljivo narodno klicanje, ćutanje ne znači podršku. Manipulativne obrede, spektakle i propagandu – kao što su natpisi „Jevreji ovde nisu poželjni“ na obodima grada – koji su ciljali na stvaranje slike jednoobraznih nemačkih stavova, mislim da ne treba uzeti kao dokaz spontanog izraza posvemašnjeg antisemitizma.⁵⁴ Svuda zametane prepirke oko cena i nestašica, i druga manja nezadovoljstva, čak i uspešan protest protiv uklanjanja raspeća iz učionica, ne treba uzeti kao dokaz da se bilo šta moglo slobodno

akteri organ koji izdaje naredbe smatraju legitimnim, a same naredbe takvim da ne predstavljaju veliko ogrešenje o svete vrednosti i opšti moralni poredak“ (Ibid., str. 383). Ali njegova jednodimenzionalna analiza, koja je usredsređena isključivo na antisemitizam, sprečava ga da vidi da legitimnost nacističkog režima potiče i iz čega drugog do antisemitskog konsenzusa, kao i da vidi obične vrednosti ljudi koje proizlaze iz opšteprihvaćenih obaveza vernosti jedinici i zemlji u vreme rata.

⁵⁴ Ibid., str. 92–93.

reći, kao što nagoveštava Goldhagen.⁵⁵ Represija je bila stvarna. Biskup Galen (Galen) jedva je preživao osudu na eutanaziju, na osnovu svoje vidljivosti i statusa. Ali studenti *Bele ruže*, koji su delili letke koji osuđuju masovna ubistva režima, bili su uhapšeni, mučeni i obezglavljeni. Pripadnici jedinica za ubijanje pojedinačno su se mogli uzdržati od pucanja, ali oni koji su podsticali druge da ne pucaju izvođeni su pred vojni sud zbog defetizma i podrivanja morala.⁵⁶ Treći rajh nije bio bezazlena diktatura i postojale su granice koje se nisu mogle preći.

Goldhagen stavlja naglasak na užasnu i sveprožimajuću okrutnost nemačkih počinitelja, tvrdeći da je „kvantitet i kvalitet personalizovane brutalnosti i okrutnosti koju su Nemci počinili na Jevrejima bio osoben“ i „bez predsedana“; zapravo, on se „izdvojio“ u „dugom letopisu ljudskog varvarstva“.⁵⁷ Jedinственu nemačku okrutnost Goldhagen opet vidi kao dokaz jedinstvenog, zlog nemačkog antisemitizma. Nije mi naročito prijatno da učestvujem u raspravi koja takmičarski upoređuje okrutnosti, ali pošto je to pitanje već stavljeno na dnevni red, primetio bih da je malo istoričara koji su upoznati sa zloči-

⁵⁵ Ibid., str. 116, 430.

⁵⁶ Svedočenje Vilija Šmita (Willy Schmidt), LG svedočenje u Hanoveru.

⁵⁷ Ibid., str. 386, 414.

nima nenemačkih saučesnika – poput onih koje su hrvatske ustaše počinile i protiv Srba i protiv Jevreja – koji bi našli da je nemačka okrutnost bila osobena i bez presedana. Zaista, koje državno sankcionisano masovno ubistvo nije oslobodilo nezamislivu okrutnost – uključujući i onu Kambodžanaca pod Crvenim Kmerima i Kineza tokom Kulturne revolucije nad svojim susedi- ma i zemljacima – koja ne zahteva jedinstven, viševjekovni demonološki kognitivni model? Goldhagenovo neprestano pozivanje na okrut- nost, mislim, ne osnažuje njegovo zastupanje ekskluzivne motivacije jedinstvenog nemačkog antisemitizma. Sveprisutna okrutnost koja prati masovno ubistvo, umesto toga, ukazuje na po- trebu da se pridoda šira perspektiva. Zaista, ako obični Srbi, Hrvati, Hutu, Turci, Kambodžanci i Kinezi mogu da počine masovno ubistvo i ge- nocid, sprovodeći ga sa užasnom okrutnošću, onda stvarno treba da sagledamo te univerzalne aspekte ljudske prirode koji transcendiraju svest i kulturu običnih Nemaca.

Nema sumnje da takav pristup vodi „nepove- zanim“ objašnjenjima i objašnjenjima koja „na- tegnuto krpe“, a za koja Danijel Goldhagen nala- zi da su tako nedovoljna u poređenju s njegovim „jedinstvenim eksplanatornim sistemom“.⁵⁸ Po-

⁵⁸ Ibid., str. 391 i 582, fusnota 42.

put Kopernika (Copernicus) u poznim godinama, on vidi sebe kako potire zastarele putanje kruženja i epicikle nebeskih tela potisnutog Ptolemejevog (Πτολεμαῖος) sistema i zamenjuje ih jednim objašnjenjem koje je zavodljivo privlačno zbog svoje jednostavnosti. Ali istorija nije prirodna nauka. U tom smislu naveo bih reči čoveka koji je daleko elokventniji od mene.

Skloni smo da pojednostavimo i istoriju; ali obrazac unutar koga su uređeni događaji nije uvek prepoznatljiv na jedan, nedvosmi-slen način, te stoga različiti istoričari mogu razumeti i tumačiti istoriju na načine koji su nespojivi jedni s drugima. Ipak, možda je iz razloga koji sežu sve do našeg porekla kao društvenih životinja, potreba da se polje podeli na „mi“ i „oni“ tako snažna da taj obrazac, ta dihotomija – prijatelj/neprijatelj – nadjačava sve druge. Popularna je istorija (...) pod uticajem ove manihejske tendencije, koja izbegava polunijanse i složenosti; ona je sklona da reku ljudskih događaja svede na sukobe, a sukobe na dvoboje – mi i oni... Želja za pojednostavljenjem je opravdana, ali isto ne važi uvek za samo pojednostavljenje, koje je radna hipoteza, korisna sve dok je priznata kao takva i nije pobrkana sa stvarnošću. Veći

deo istorijskih i prirodnih fenomena nije jednostavan, nije jednostavan na način na koji bismo mi to voleli.⁵⁹

To su, naravno, reči Prima Levija (Primo Levi), preuzete iz njegovog eseja „Siva zona“. Upravo je ta „siva zona“ – taj tamni svet pomešanih motiva, sukobljenih osećanja i prioriteta, nevoljnih izbora, sebičnog oportunitizma i prilagođavanja združenog sa samoobmanom i poricanjem, svet koji je suviše ljudski i suviše univerzalan – odsutna iz manihejske priče Danijela Goldhagena.

⁵⁹ Primo Levi, „The Gray Zone“, *The Drowned and the Saved*, New York: Vintage, 1989, str. 36–37.

Danijel Jona Goldhagen
Kristofer Robert Brauning
**OBIČNI LJUDI – DOBROVOLJNI DŽELATI:
SPOR OKO (NEMAČKOG) ANTISEMITIZMA**

AKADEMSKA KNJIGA
Novi Sad, Pašićeva 6

INSTITUT ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU
Beograd, Kraljice Natalije 45

Lektura i korektura
Draško Vuksanović

Dizajn i kompjuterski slog
Tamara Hasičević

ISBN 978-86-80484-43-3

2019

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd